

שלושים שנה למלחמת יום הכיפורים

האתגרים והחתיירה למענה

ענת קורץ, עורכת

מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים

מטרותיו של מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים הן שתיים: הראשונה – לבצע מחקר בסיסי, העומד במבחן אמות המידה האקדמיות הגבוהות ביותר והעוסק בתחומי הביטחון הלאומי של ישראל, המזרח התיכון והמערכת הבינלאומית. השנייה – לתרום לדיון הציבורי ולעבודת הממשל בנושאים, הנמצאים – או אמורים להימצא – בראש סדר היום הביטחוני של ישראל.

קהל המטרה של המרכז כולל את הקהילייה האקדמית, העוסקת בתחומי הביטחון, בישראל ובחו"ל, דרג מקבלי ההחלטות ומעצבי דעת הקהל בישראל והציבור המתעניין באשר הוא.

הדעות המובעות במזכר זה הן דעותיהם של המחברים לבדם ואינן משקפות בהכרח את עמדות המרכז, נאמניו, חוקריו, או האישים והגופים התומכים בו. פרסום המזכר הזה מעיד על כך, שהוא נמצא ראוי לעיון הציבור.

שלושים שנה למלחמת יום הכיפורים

האתגרים והחתיירה למענה

ענת קורץ, עורכת

יולי 2004

מזכר מס' 71

סיכום יום עיון

מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים

אוניברסיטת תל-אביב

Anat Kurz, Editor

Thirty Years Later:
Challenges to Israel since the Yom Kippur War

פרסום זה רואה אור בסיועה של הקרן
ע"ש הגב' אסתר אנגלברג ז"ל

מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים
אוניברסיטת תל אביב
רמת אביב, תל אביב 69978

טל': 03-6409926

פקס: 03-6422404

E-mail: jcss2@post.tau.ac.il

<http://www.tau.ac.il/jcss/>

ISBN: 965-459-051-4

© כל הזכויות שמורות
מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים
אוניברסיטת תל אביב
יולי 2004

הביא לדפוס: משה גרונדמן
עיצוב גרפי: מיכל סמו
דפוס: קדם, תל אביב

תוכן

7	הקדמה / ענת קורץ
11	מבוא / שי פלדמן
17	מודיעין במבחן: עדות אישית / אריה שלו
23	המסקנות שלא הוסקו / אורי בר־יוסף
31	לקחי המודיעין / שלמה גזית
37	הפתעה אסטרטגית בעתיד? / אפרים קם
43	אש"ף והשאלה הישראלית / מרק הלר
49	העולם הערבי והסכסוך / אהוד יערי
	ארצות הברית, ישראל ודיפלומטיית הצעד־אחר־צעד,
55	1973-1975 / אברהם בן־צבי
65	מחאה חברתית בנושאי מדיניות ביטחון / תמר הרמן
	ממערב לסואץ אין כל חדש: הרהורים ספרותיים בעקבות
75	המלחמה / חיים באר
83	המלחמה הקונונציונאלית האחרונה? / אריאל לויטה
89	היערכות צה"ל לנוכח תמורות בסביבה האסטרטגית / גיורא איילנד
99	מעבר לדמדומי האתוסים המייסדים / זאב צחור
106	המשתתפים

הקדמה

במזכר זה מקובצים חיבורים שנכתבו על סמך הרצאות שנישאו ביום העיון שקיים מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים, אוניברסיטת תל-אביב, וכותרתו: **שלושים שנה למלחמת יום הכיפורים: האתגרים והחתייה למענה**. יום העיון התקיים בראשית אוקטובר 2003, פרק זמן שבו הצטיין השיח הציבורי בישראל בעניין מוגבר בהיבטיה השונים של מלחמת יום הכיפורים. הדיון, כפי שהתנהל בעיתונות הכתובה והאלקטרונית ובכנסים בחוגים אקדמאיים וצבאיים, התמקד בשאלות שנותרו פתוחות במהלך שלושים השנים שחלפו מאז המלחמה. רוב השאלות נגעו לגורמים ולתהליכים, האזורים ובייחוד הפנימיים, אשר אפשרו את התרחשותה של ההפתעה האסטרטגית המשמעותית ביותר בתולדות ישראל, הפתעה שהטביעה את חותמה כטראומה קולקטיבית. במרכז יפה הוחלט לדון במלחמה מזווית ראייה שונה. על הפרק לא הוצבו נושאי דיון הנוגעים למלחמה באופן ישיר, אלא שאלות המתמקדות בתהליכים שהתרחשו בישראל מאז ועד היום.

המאמרים, שעובדו על בסיס ההרצאות שנישאו ביום העיון ומתפרסמים במזכר זה, מבטאים התייחסויות שונות לארבע סוגיות מרכזיות, שעלו על סדר היום הציבורי בישראל בשנים שחלפו מאז מלחמת יום הכיפורים. סוגיה אחת היא ההיבט המודיעיני של אתגר הביטחון הניצב בפני מקבלי ההחלטות מן הדרג המדיני והצבאי, כפי שהתעצב לאחר המלחמה. סוגיה נוספת היא השינויים שחלו בסביבתה האסטרטגית של ישראל במהלך שלושים השנים האחרונות, ובכללם ההתפתחות של איומים שמעל ומתחת לסף המלחמה הקונוונציונאלית כתחליף וכהשלמה לצבאות קונוונציונאליים. מאמרים נוספים דנים בייצוגים חברתיים של האתגר הביטחוני, כפי שהתגבשו במהלך העשורים האחרונים ובאו לידי ביטוי בהשתתפות ציבורית בזירה הפוליטית, בספרות ובתפיסת האתוס הלאומי. במאמרים המסכמים את הקובץ נבחנים היבטים שונים של חתייה למענה על האתגרים הביטחוניים והחברתיים הניצבים בפני המדינה.

מאמרו של ד"ר שי פלדמן פותח את הקובץ בדיון ביקורתי במגמות של שינוי ושל המשכיות בשיח הציבורי בישראל בנושאי ביטחון. ד"ר פלדמן מסביר כי לאחר המלחמה התפתחה בישראל תפיסה חדשה של מושג ההרתעה. שינוי זה שיקף הבנה, שנסמכה על

ניסיון המלחמה, שאין די ביחסי כוחות עודפים כדי להרתיע אויב מלצאת למלחמה לקידום יעדים מדיניים. כמו כן, לאחר המלחמה התחדדה בישראל הרגישות להשפעתה על הדינמיקה האזורית ועל עיצוב מדיניות במדינות שכנות. בצד מגמות שינוי אלו ואחרות, טוען ד"ר פלדמן, עדיין ניכרות בשיח הציבורי בישראל מגמות של המשכיות ושמרנות. אלו באות לידי ביטוי בהערכה בנוגע לנכונותן של מדינות ערב לקבל את שליטתה של ישראל בשטחים שנכבשו ב-1967; בקבלת השפעתו המכרעת של הצבא על גיבוש מדיניות הביטחון; בצמצום השתתפותה של החברה האזרחית בדיון הציבורי בנושאי ביטחון; ובהימנעות הדרג המדיני מניסוח מפורש של יעדי ביטחון והדרך לקדםם והימנעותו מלקבל החלטות בעלות השלכות אסטרטגיות.

ד"ר אורי בר-יוסף דן במסקנות שלא הוסקו בעקבות מלחמת יום הכיפורים. בין אלו הוא מדגיש את הרלוונטיות המוגבלת של בניין הכוח האדיר שהתבצע לאחר המלחמה בעידן שבו על רקע אימוץ האופציה המדינית בידי כמה ממדינות ערב קטן האיום הצבאי על ישראל. בנוסף דן ד"ר בר-יוסף בהיבטים שונים של המודיעין כפי שבאו לידי ביטוי ערב המלחמה ולא היוו בסיס להפקת לקחים בעקבותיה, ולכן נותרו מועדים לכשל מודיעיני בעתיד. **אלוף (מיל') שלמה גזית** מזהיר מפני התפוגגות הרגישות לכשל מודיעיני, שהתעוררה בטווח הקצר לאחר המלחמה, ומדגיש את הדומיננטיות המתמשכת של הממסד הביטחוני בהערכת האתגרים הביטחוניים שלפני ישראל, בייחוד על חשבון השפעתו של משרד החוץ, כגורם מרכזי העלול להביא להסתגרות בקונספציה המתעלמת מאופציות מדיניות. **תא"ל (מיל') אריה שלו** מציג עדות אישית של מודיעין במבחן ודן בכשל המודיעיני שהוביל להפתעת מלחמת יום הכיפורים. כגורם מרכזי לכשל זה מדגיש תא"ל (מיל.) שלו את ההסתגרות בקונספציה שהתמקדה במשוואת הכוחות הצבאיים ולא הביאה בחשבון כוונות ויעדים מדיניים של מדינות ערב. **אל"מ (מיל') ד"ר אפרים קם** דן בשאלת ההפתעה האסטרטגית בעתיד וטוען, שאף כי אין היא גזירת גורל, סבירות התרחשותה בעתיד היא גבוהה. בין הסיבות להערכתו זו מציין ד"ר קם את מורכבותה של הסביבה האסטרטגית שבקרבה שוכנת ישראל, ולפיכך את הפוטנציאל הגבוה של שינויים מהירים שקשה לחזות מראש את כיוונם ואת ממדיהם.

ד"ר מרק הלר מתמקד בכישלונה של ממשלת ישראל להכיר בהזדמנות ההיסטורית שנוצרה לאחר המלחמה בעקבות נכונותה של ירדן להגיע להידברות, יחד עם ההתעוררות הלאומית בגדה המערבית והכרה גוברת של אש"ף בצורך לפעול בזירה המדינית. ד"ר הלר טוען שהוויתור על האופציה המדינית הירדנית בשנים שלאחר המלחמה אפשרה, במהלך הזמן, את התמסדותו של אש"ף כמוביל ההתעוררות הפלסטינית בכלל ובשטחים בפרט. **מר אהוד יערי** מציין את המאבק הפלסטיני, בצד מאבקו של חיזבאללה, כביטוי לשינוי המרכזי

שחל במרוצת העשורים האחרונים בסביבתה האסטרטגית של ישראל – יציאתן ההדרגתית של מדינות ערב ממעגל הסכסוך, נטישתן את זירת המלחמה הקונונציונאלית, והתמקדות האיומים הצבאיים שלפני ישראל בזירות לוחמה בלתי סדירות. השלבים הראשונים של יציאתן של מדינות ערב ממעגל הלוחמה בישראל מנותחים בדבריו של **פרופ' אברהם בן-צבי**, שדן בדיפלומטיית הצעד-אחר-צעד האמריקנית במזרח התיכון בשנתיים שלאחר מלחמת יום הכיפורים. פרופ' בן-צבי מציג את השפעתה המכרעת של המדיניות האמריקנית, שעוצבה בידי הנרי קיסינג'ר, על דפוס המגעים האזוריים המדורגים והשלביים, כפי שהתנהל באזור בתיווך מעצמתי בשנים שלאחר המלחמה.

בתשובה לשאלה הרווחת, באיזו מידה מהווה מלחמת יום הכיפורים נקודת מפנה משמעותית בתרבות הפוליטית הישראלית, טוענת **ד"ר תמר הרמן** שזרעי השינוי נטמנו בשנים שקדמו למלחמה, והם צצו והתפתחו לאחריה כתוצאה של הזעזוע שגרמה. משמעותה העיקרית של המחאה, הודגש, נעוצה בכך שהרחיבה את הממד ההשתתפותי של הציבור בישראל בשיח הפוליטי. **הסופר חיים באר** מציג היבט חברתי-תרבותי שונה של השלכות המלחמה תחת הכותרת "ממערב לסואץ אין כל חדש: הרהורים ספרותיים בעקבות מלחמת יום הכיפורים". חיים באר הדגיש שהספרות העברית, כפי שהתפתחה לאחר המלחמה, אינה משקפת התמודדות של ממש עם החידה "מה היה לנו אז, באותה רעידת אדמה".

המאמרים הבאים מחזירים את הדיון לנושא שהודגש בדברי המבוא ובכמה הרצאות – השינויים שחלו בסביבתה האסטרטגית של ישראל בשנים שחלפו מאז המלחמה, תוך הדגשת החתירה למענה על השינויים האלו. **ד"ר אריאל לויטה** דן בשאלה, האם הייתה מלחמת יום הכיפורים המלחמה הקונונציונאלית האחרונה. מאמרו מתמקד בתהליכים ובגורמים שהביאו את יריביה של ישראל – הן גורמים מדינתיים והן גורמים תת-מדינתיים – לפנות לפיתוח יכולות שמעל ומתחת לסף המלחמה הקונונציונאלית כתחליף וכהשלמה לצבאות קונונציונאליים. **ד"ר לויטה** מצביע על הקושי של ישראל להביא לידי ביטוי את עליונותה הצבאית לנוכח התפתחות זו. בין מרכיבי הקושי מוזכרים טשטוש הגבול בין חזית ועורף, היחלשות הקונסנסוס הפנימי, העדר מדיניות ברורה שלמימושה יש לחתור והכרסום בלגיטימציה הבינלאומית של ישראל. **אלוף (מיל.) גיורא איילנד** עמד על הקשר בין השינויים שחלו בעשורים האחרונים באופי המלחמות בעולם, ובפרט הצורך הגובר להתמודד עם עימותים נמוכי עצימות ופגיעה באזרחים יחד עם הצורך הנמשך להתמודד עם איומים קונונציונאליים, לבין האתגרים הניצבים כיום לפני מערכת הביטחון בישראל. בנוסף מזכיר האלוף איילנד תחומים שבהם נודעה להפקת הלקחים בעקבות מלחמת יום הכיפורים השפעה שלילית על צה"ל: איבוד הלגיטימיות של המונח "סבירות" שהוא, לדעתו, מרכיב הכרחי של הערכת סיכונים; בניית כוח כדי לסכל איומים והיערכות לכל אפשרות במקום לפתח יתרונות יחסיים.

מאמרו של פרופ' זאב צחור מחזיר את הדיון לאתגר חברתי-התרבותי ומציין את מלחמת יום הכיפורים כנקודת שבר שבה קרס בישראל החיבור בין הפרט לקבוצה. אבדן האמון בהנהגה הפוליטית כגורם המוביל את מימושו של רעיון מדיני על בסיס הסכמה וסולידריות, בלא התגבשות אתוס חלופי, מודגש בדבריו של פרופ' צחור כסכנה החמורה ביותר הנשקפת לחברה הישראלית.

* * *

התאמתה של החשיבה הצבאית והמדינית בישראל לשינויים שחלו בסביבתה האסטרטגית בעשורים שחלפו מאז מלחמת יום הכיפורים היא אתגר שהוזכר שוב ושוב ועבר כחוט השני בהרצאות שנישאו ביום העיון. במקצתן נאמרו הדברים במפורש, באחרות היה אפשר להבינם בין השורות. התייחסויות שונות לסוגיה מבטאות הכרה בקשר שבין שינויים אלה לבין מגמות של שינוי אסטרטגי שנרשמו במזרח התיכון ומחוץ לו בשנים שלפני המלחמה. תהליכים אלו לא היו ייחודיים לרקע למלחמה ולהשלכותיה הישירות על ישראל והמזרח התיכון, אלא שיקפו שינויים הדרגתיים שחלו במחצית השנייה של המאה העשרים ברמה הבינלאומית בכל הנוגע לעימותים, לניהולם ולאפשרויות יישובם. תהליכי שינוי אלו כוללים: הדגשה גוברת של איומים והתמודדויות אָסימטריים, שהחליפו את הדגשת המלחמות הקונוונציונאליות; מעורבות אזרחית גוברת בשיח המדיני-ביטחוני, הניכרת בייחוד במדינות במערב; מעורבות מעצמתית הן בסכסוכים מקומיים והן בניסיון לקדם הסדרים לסכסוכים אלו. מלחמת יום הכיפורים הייתה אפוא אותו זעזוע כאוב שהאיץ הן את חדירתם של תהליכי שינוי גלובאליים לזירה והן את ההכרה בהתגבשותם.

לקח עיקרי מדברים אלו, שמדובר בו רבות בהקשר מלחמת יום הכיפורים, הוא חשיבות הבחינה המתמדת של זוויות ראייה ותפיסות, שעל בסיסן מתגבשות הערכות מצב מדיניות-ביטחוניות. נוסף על שיפור היכולת לסכל איומים ביטחוניים, אמורה בחינה זו לסייע באיתור הזדמנויות מדיניות, שתועלנה לצמצם את הסתברות התממשותם של איומים אלה.

תודתי נתונה לד"ר שי פלדמן, משה גרונדמן, ד"ר אפרים קם, ד"ר אלי לויטה, פרופ' אברהם בן-צבי, וד"ר אמילי לנדאו על הסיוע בגיבושו של יום העיון, שעל בסיס ההרצאות שנישאו בו נכתבו המאמרים.

תודות מקרב לב לתמר מלץ על תרומתה הנכבדה לעריכתו של קובץ זה. תודה לרם ארז, שסיע בעריכה.

מבוא

שי פלדמן

מזכר זה מתמקד בתקופה שממלחמת יום הכיפורים עד ימים אלו. מונחת בבסיסו ההנחה שהמלחמה שימשה כנקודת מפנה בתחומים רבים ומרכזיים בישראל. דברי מבוא אלה מתמקדים בהצגת השינוי וההמשכיות בשיח הציבורי בנושאים הקשורים לביטחונה הלאומי של ישראל. מה השתנה ומה נותר בלי שינוי בשיח הציבורי מאז המלחמה ההיא? האם חל שינוי בשיח של מקבלי ההחלטות? על אף הטראומה של המלחמה ועל אף השינויים הבולטים שאנו עדים להם, עדיין נותרו דפוסים רבים בלי שינוי – כאלו שהיה רצוי שיעברו גם הם תמורות.

הדיון בשינוי שחל בשיח הביטחוני בעקבות המלחמה יתמקד בשלושה נושאים: מושג ההרתעה; תפיסת השפעתה של ישראל על המרחב; והדינמיקה של השיח הציבורי בנושאי ביטחון לאומי.

שינוי בהתייחסות למושג ההרתעה

בשלושים השנים שחלפו מאז מלחמת יום הכיפורים התפתחה בישראל תובנה שונה ביחס למושג ההרתעה ומרכיביו, זאת בהשוואה להתייחסות למושג לפני המלחמה. שינוי זה הוא אמנם חלקי והדרגתי, אבל חשוב. ההפתעה ב-1973 נבעה בחלקה מהנחה שיריבי ישראל יירתעו מלתקוף אותה, שכן תפיסת ההרתעה של ישראל טרום מלחמת יום הכיפורים התבססה בלעדית על מאזן הכוחות הצבאי. היות שיחסי הכוחות הצביעו על יתרון ברור של ישראל, המסקנה שהתבקשה הייתה שהאויב יירתע ולא יתקוף.

בעקבות המלחמה, הוחלפה תפיסה זו ואת מקומה תפסה ראייה מורכבת יותר של מושג ההרתעה. התבססה ההבנה שהרתעה היא פועל יוצא של משוואה מורכבת יותר מיחסי הכוחות הצבאיים וכוללת גם את נכונותם של הצדדים לשלם מחיר כבד בחיי אדם. מכאן גם התגבשה בהדרגה ההבנה שגם אם מדינה נהנית מיתרון ברור ביחסי הכוחות, כלומר מיכולת עדיפה להסב נזק, עלולה ההרתעה שלה לקרוס משום נכונותו של היריב לספוג מחיר גבוה מאוד כדי להשיג את מטרותיו.

כזכור, ההרתעה הישראלית קרסה באוקטובר 1973 בראש ובראשונה לא משום שהמצרים מצאו פתרון לעליונותו של צה"ל באוויר ובכוחות שריון, אלא משום שהמצרים היו מוכנים לספוג אבדות רבות מאוד ובלבד שיצליחו להניע תהליך מדיני שיוביל להשבת מדבר סיני לריבונותם. מכאן התגבשה התובנה, שאין בכוחה של עליונות צבאית בפני עצמה להביא להכרעה של המערכה האסטרטגית. יתר על כן, ישראל עלולה לספוג תבוסה נוספת מידי יריב שהוא נחות ביכולותיו אבל נחוש בדעתו להשיג את יעדיו. כך אירע לארצות הברית בווייטנאם כאשר ההרתעה שלה קרסה והיא הובסה במערכה האסטרטגית. לויאטנמים לא הייתה יכולת עדיפה להסב לאמריקנים נזק, אלא שהנכונות של הוויאט-קונג ושל הצפון-ויאטנמים לספוג אבדות ונזקים הייתה גבוהה מזו של האמריקנים. כך אירע לישראל מול מצרים באוקטובר 1973, מול ארגון החיזבאללה בדרום לבנון בשנות התשעים של המאה העשרים ובמידה מסוימת מאפיין דפוס זה את שאירע פעמיים מול הפלסטיים בשתי האינתיפאדות – זו שהחלה בשלהי 1987 וזו שהחלה בספטמבר שנת 2000.

תפיסת השפעתה של ישראל על המרחב

התחום השני שחל בו שינוי בשלושים השנים האחרונות הוא בתפיסת ישראל את מהות היחסים שבינה לבין סביבתה האסטרטגית. בהקשר זה גברה ההכרה ולפיה ישראל אינה בגדר מגיבה בלבד לשינויים בסביבה, בייחוד על איומים שהסביבה הזאת מציבה, אלא בנוסף היא מהווה גורם מרכזי בעיצוב הסביבה שבקרבה היא שוכנת. כלומר, התנהגותה של ישראל – בהצהרות ובפעולות – משפיעה גם היא על עיצוב פני האזור. בעקבות זה התגבשה תובנת-משנה חשובה, ולפיה רמת העוינות שהסביבה מפגינה כלפי ישראל מושפעת גם מהמעשים שלה עצמה וגם מההצהרות שהמנהיגים הישראלים משמיעים משום שהמעשים וההצהרות הללו משפיעים על המידה שבה המדינות הסובבות רואות בישראל איום.

שינוי בדינמיקה של השיח הציבורי בנושאי ביטחון

עד מלחמת יום הכיפורים נהנה הממסד הביטחוני ובייחוד צה"ל ממונופול מוחלט כמעט בעיצוב צורכי הביטחון של ישראל ובהגדרת המדיניות הרצויה בנושאי ביטחון. בעקבות המלחמה השתלבו התקשורת והאקדמיה בתהליך זה, אם כי ברמות השפעה שונות. עד מלחמת יום הכיפורים העיתונות נהגה לרוב כעיתונות מגויסת ותמכה בטענות שהציגה מערכת הביטחון ואף חיזקה אותן. העיתונות לא הייתה גורם מבקר כלפי מערכת הביטחון; היא לא השתתפה וגם לא שיתפה את הציבור בהתלבטויות, בדיונים ובוויכוחים שהתנהלו בתוך מערכת הביטחון. לשם המחשה, לפני המלחמה התנהל בצבא דיון נוקב בנושא שיטת

ההיערכות העדיפה בחצי האי סיני. גישה אחת גרסה שדרושה הגנה סטטית לאורך תעלת סואץ בהנחה של ישראל אסור לאבד שטח בעת שיפרצו מעשי איבה, אפילו לא כוויתור זמני וטקטי. הגישה המנוגדת הייתה, שדרושה הגנה גמישה וניידת המסוגלת לספוג ויתור על שטח בהבנה שזהו ויתור טקטי, שלא יחבל ואולי אף ישפר את היכולת להשיג את היעדים האופרטיביים של המערכה. הוויכוח הזה, המוזכר כאן בקיצור רב, התנהל באינטנסיביות בצבא, אבל מלבד רמזים בודדים הוא התנהל כמעט לחלוטין הרחק מעיני הציבור. השינוי הדרמטי חל בעקבות המלחמה. מאז פרצו כמעט כל הוויכוחים הגדולים החוצה והתנהלו לעיני הציבור כולו, בניצוחה של התקשורת. אחת הדוגמאות הבולטות היא הוויכוח הסוער שהתנהל בשנות השמונים בשאלה אם על ישראל לפתח ולייצר את מטוס הקרב המתקדם "לביא".

עד מלחמת יום הכיפורים, גם האקדמיה לא נטלה על עצמה כל תפקיד בנושא. נוסף על כך שהעיתונות שינתה את דפוס התנהגותה לאחר מלחמת יום הכיפורים וחדלה לומר "אמן" אחרי טענות צה"ל ומערכת הביטחון, הרי שגם האקדמיה החלה לתרום לשיח הציבורי. לאחר המלחמה קמו לראשונה מכוני מחקר, והחלו שבהם היה מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים באוניברסיטת תל-אביב. המרכז חרט על דגלו את המטרה להציב סימני שאלה על היבטים שונים של מדיניות הביטחון ולבחון תובנות שהפכו לאמיתות מקובלות בישראל. למשל, בנוגע לתבונה שבקיום העמימות בנושא יכולתה הגרעינית של ישראל, וכן בנושא ההשלכות השונות של הקמת מדינה פלסטינית על ביטחון ישראל.

ממדי המשכיות בשיח הציבורי בנושאי ביטחון

יחד עם השינויים שצוינו לעיל, אפשר לומר שישראל נותרה שמרנית במידה רבה בנוגע לעיקרי מדיניותה ובגישה לנושאי ביטחון. במסגרת מצומצמת זו אדון בכמה סוגיות מרכזיות: במישור התוכני, במישור המבני, בהגבלת המיסוד, בחלוקת האחריות בין הדרג האזרחי לצבאי ובמידת המעורבת של החברה האזרחית בנושאי ביטחון.

ראשית, במישור התוכני התגלתה לישראל אמת בסיסית, שהמדינות השכנות לה לא תקבלנה לאורך זמן את המשך שליטתה בשטחים שכבשה במלחמת ששת הימים. אמנם ההבנה הזאת נקלטה לאחר מלחמת יום הכיפורים והביאה לכך שממשלות בראשות מנחם בגין ויצחק רבין חתמו על הסכמי שלום עם מצרים ועם ירדן, שהתבססו על הגבול הבינלאומי עם המדינות הללו, אבל התבססות ההבנה הזו נותרה חלקית. מול סוריה, מוסיפה ישראל לאחוז ברמת הגולן ונוהגת כמי שלא אצה לה הדרך. ברוב השנים מאז מלחמת יום הכיפורים המשכיח ישראל לנהוג כאילו אפשר לאורך זמן להימנע ממלחמה עם סוריה גם בלא נסיגה מרמת הגולן.

שנית, במישור המבני לא חל שינוי משמעותי והעוצמה היחסית של הצבא בהשפעה על גיבוש מדיניות הביטחון של ישראל לא פחתה למעשה.¹ נכשל הניסיון להקים ולחזק גופים אזרחיים על חשבון מרכזיותו של צה"ל. הגופים האזרחיים שהוקמו לאחר המלחמה מתוך כוונה להחליש את המונופול של הצבא כגורם משפיע על עיצוב המדיניות בנושאים הללו, נותרו עקרים. לכן גם כיום, שלושים שנה לאחר המלחמה, ובניגוד מוחלט לכתוב בדו"ח ועדת אגרנט ובניגוד לרוח המלצות הוועדה, לא נוצרו גופי הערכה וחשיבה במוסדות האזרחיים – במשרד החוץ ובמוסד – שביכולתם לאזן את ההערכות ואת התובנות שמפיקה המערכת הצבאית. כמו כן לא קמו עד היום גופים שביכולתם לאזן את ניתוח האיומים שהמערכת הצבאית מזהה, ושביכולתם להצביע על הזדמנויות לקידום יעדיה של המדינה ועל התפתחותן של פריצות הדרך להשגתם. הדבר בולט במיוחד בהקשר של תהליך השלום, שבו פריצת הדרך נעשתה על בסיס האינטואיציה של ראשי הממשלה שפעלו גם כמנהיגים – הבולטים שבהם היו מנחם בגין ויצחק רבין – ולא כתוצאה של זיהוי הזדמנויות בידי גופי הערכה מתאימים בתוך המערכת או מחוץ לה. כל ניסיון להקים גוף שיתכנן מדיניות חוץ וביטחון משולבת ויספק הערכת מצב לאומית כוללת, למשל בדמות המועצה לביטחון לאומי, נכשל כישלון חרוץ. שלושת ראשי המועצה הראשונים לא הצליחו, שלא באשמתם, למקם את המועצה בלב תהליך קבלת ההחלטות הלאומי. המועצה לביטחון לאומי נותרה בשוליים היות שההנהגה הפוליטית בישראל לא מייחסת חשיבות לגוף הזה, והוכחה לכך אפשר לראות במשך הזמן שבו נותרה המועצה מיותרת מראש מאז פרישתו של אפרים הלוי עד מינויו של גיורא איילנד לתפקיד. יש לקוות כי אילנד יצליח היכן שקודמיו כשלו – לשכנע את ההנהגה הפוליטית במרכזיותה ובחשיבותה של המועצה.

שלישית, גם כיום, שלושים שנה לאחר מלחמת יום הכיפורים, עדיין לא הוגדרה מדיניות הביטחון של ישראל באופן פורמלי. בשונה ממדינות מתקדמות אחרות שאחת לכמה שנים מנסחות את מדיניות הביטחון שלהן ומפרסמות אותה, נוהג זה אינו קיים בישראל. אין בישראל מקבילה לאיגרת השנתית, ששולח מזכיר ההגנה של ארצות הברית לקונגרס ובה הוא מגדיר ומעדכן את מדיניות הביטחון האמריקנית. יתר על כן, היות שאין בנמצא הגדרה פורמלית של מדיניות הביטחון, יש קושי לאתר את הנחות היסוד שעל בסיסן מעוצבת המדיניות ואת קשת האיומים שכנגדה היא בנויה. מכיוון שקשה לאתר את הנחות הללו, קשה גם לקיים עליהן דיון ציבורי רציני בניסיון לבחון את מידת תקפותן. במקום זה, שנה אחר שנה, בייחוד בעת הוויכוח והמיקוח על תקציב הביטחון, תופס השיח הרכילות את מקומו של הדיון הענייני, וכך מסתפקים בדיון "עסיסי" על תנאי השירות של קציני צה"ל. אף שהצבא

1. בנושא זה ראו: שי פלדמן, "דברי מבוא", בתוך: רם ארז (עורך), **יחסי הדרג האזרחי והדרג הצבאי: יחסי גומלין ודרכי בקרה**, מזכר 68, מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים, אוניברסיטת תל-אביב, נובמבר 2003.

מבכה מצב זה, הוא נושא בחלק ניכר של האחריות להיווצרותו. כל עוד מונעים צה"ל ומערכת הביטחון את שקיפותם של מרכיבי מדיניות הביטחון של ישראל, ימשיך הדיון ויתמקד בשוליים של מדיניות זו ולא בעיקר.

רביעית, ההמשכיות גוברת על השינוי בבדיחתה של המנהיגות האזרחית מקבלת אחריות להחלטות מדיניות בעלות השלכות אסטרטגיות. ההנהגה ממשיכה להתחמק מהגדרת מדיניות שבכוחה להנחות את הצבא ואת מערכת הביטחון בדבר המציאות המדינית שלקראתה יש להיערך ואותה יש לעצב. כך נוצר פער אבסורדי בין התפתחות הצבא להתפתחויות האזוריות. ממחרת מלחמת יום הכיפורים, בניצוחו של הרמטכ"ל דאז, מרדכי (מוטה) גור, טרחה ישראל ובנתה צבא גדול שיוכל להתמודד עם הפתעה אסטרטגית בעתיד. מאז, צמצום בגודל הכוחות נבע מנימוקים תקציביים ולא היה תגובה לשינויים הדרמטיים שחלו בינתיים בסביבת האיום ולהזדמנויות של ישראל. על אף השינויים האסטרטגיים במזרח התיכון, אין בישראל דיון ציבורי רציני בנוגע להשפעתם של השינויים הללו על מבנה הצבא והיקפו. הסכמי השלום עם מצרים וירדן, הסכמים שעמדו לאורך זמן במבחנים לא פשוטים; יציאת ברית המועצות מהמזרח התיכון (והתפרקותה), וכן העדר מעצמה שתחליף אותה כגורם מערער יציבות באזור; היעלמות עיראק ככוח צבאי מחישובי מאזן הכוחות האזורי לשנים הקרובות; הקשיים הכלכליים שנתונה בהם סוריה זה יותר מעשור המאפשרים לה לקיים את צבאה בקושי רב בלי יכולת להוביל תהליך של מודרניזציה – כל אלה הם שינויים מרכזיים בסביבה האסטרטגית של ישראל, אבל בישראל – כאילו דבר לא השתנה.

יש לשאול אילו שינויים חלו בקשת האיומים שבזיקה אליה נקבע סדר הכוחות של צה"ל לאחר מלחמת יום הכיפורים – אילו מהאיומים הללו עדיין קיימים, אילו איננם חדשים התפתחו בינתיים, ומכאן – מהו מבנה הכוח הדרוש לצה"ל כדי להתמודד עם קשת האיומים החדשה. הדיון הזה אינו מתקיים כמעט, ודאי שלא בזירה הציבורית, ובמקום זה מתמקד השיח בוויכוחים משניים על ההבדלים בין פנסייה תקציבית לפנסייה צוברת.

היות שחלו שינויים בסביבת האיום של ישראל, על דרג מקבלי ההחלטות לקחת סיכון מחושב, שעיקרו יהיה צמצום ההיערכות למלחמה קונוונציונאלית כוללת וחיזוק ההיערכות נגד איומי הטרור ואיומי הנשק הלא קונוונציונאלי. כלומר, דרושה החלטה שתחייב הסטת משאבים מהתכוננות למלחמה קונוונציונאלית להיערכות נגד האיומים החדשים. היערכות בהתאם לסיכון המחושב הזה עדיין תותיר בידי ישראל יכולת להתמודד עם האפשרות שתפרוץ מלחמה קונוונציונאלית, על אף הסבירות הנמוכה מאוד של האיום הזה כיום, שכן לרשות ישראל יוסיפו ויעמדו האמצעים האסטרטגיים שהיא שקדה לפתח מאז שנות החמישים, המהווים למעשה את תעודת ביטוח החיים שלה. צה"ל אינו מוסמך להחליט אם ליטול סיכון בחזית אחת כדי לחזק את החזיתות האחרות – במערך הביטחוני ובתחומי הכלכלה והחברה.

רק ההנהגה המדינית של ישראל מוסמכת להחליט החלטות מסוג זה וליישמן, אלא שההנהגות בשנים האחרונות, בלא קשר לשיוך מפלגתי, בורחות מנטילת אחריות זו.

תחום חמישי שלא חל בו שינוי חיובי הוא ההשתתפות של החברה האזרחית בישראל בדיונים על עתיד המדינה. החברה האזרחית מעורבת כיום פחות משהייתה מיד לאחר מלחמת יום הכיפורים בהשפעה על עיצוב המדיניות. מכתבי ההתנגדות לפעולות צה"ל בשטחים במסגרת המאבק באינתיפאדה, שנוסחו במחצית השנייה של שנת 2003 בידי קבוצת טייסים וקבוצת לוחמי סיירת מטכ"ל, סותרים לכאורה טענה זו, לפחות לנוכח הסיקור התקשורתית הנרחב שלו הם זכו. אלא שהתקשורת הגזימה בחשיבות הנושא במובן זה שמכתבי הסיורב אינם משקפים את מעורבות החברה האזרחית, אלא דווקא את ניתוקה. מאז פרוץ האינתיפאדה השנייה, באוקטובר 2000, השתק השמאל. ההסכמה המשותפת בישראל שהאחריות לכישלון השיחות עם הפלסטינים מוטלת על ערפאת מנעה היווצרות מחאה אפקטיבית. לשם המחשה, המועצה לשלום וביטחון כשלה בניסיונה להשיג תמיכה ציבורית פעילה ברעיון הפרדה החד-צדדית – הם יצאו במערכה הסברתית שנועדה להחתים מיליון אזרחים על עצומה, ופחות מ-100,000 חתמו עליה. גם "המפקד הלאומי" – יוזמת השלום של עמי איילון וסרי נוסייבה – מתנהל בעצלתיים למרות המאמץ הארגוני והפרסומי המרשים שהושקע בו. כך גם התנועה למען גדר הפרדה, בראשות עוזי דיין, אינה מורגשת בשטח. הדוגמאות אינן מעידות על העדר תמיכה ברעיונות אלה, אלא על העדר נכונות של הציבור להיות מעורבים בתהליך עיצוב וגיבוש מדיניות הביטחון של ישראל.

לסיכום, הרבה השתנה מאז מלחמת יום הכיפורים, אבל גם לא מעט נותר על כנו על אף השינויים המפליגים שחלו בינתיים במציאות האזרחית והבינלאומית שבתוכה מתקיימת ישראל. מדיניות הביטחון, במובנה הרחב, משוועת לשינוי ועל הדרג הפוליטי לחרוג מהמסורת שהשתרשה ולהגדיר את התוואי להובלתו.

מודיעין במבחן: עדות אישית

אריה שלו

ערב מלחמת יום הכיפורים העריך אגף המודיעין של צה"ל (אמ"ן) כי הסבירות שמצרים או סוריה יפתחו במלחמה בישראל היא נמוכה. בדברי להלן אעסוק בקצרה בסיבות שהובילו את המודיעין למסור הערכה זו, ואצביע על ההערכות המוטעות ועל חוסר ההתייחסות הראויה של מקבלי ההחלטות בישראל ושל אגף המודיעין בצה"ל לשינויים ולתובנות המדיניות והצבאיות הנגזרות מהשינויים שהתרחשו במצרים ובסוריה ערב המלחמה.

הכשל המודיעיני

הערכת המודיעין כלפי המוכנות הצבאית של צבא האויב מתבססת בעיקרה על הערכת סדרי הכוחות ועל תכניות המלחמה של האויב, מעקב אחר השינויים המתרחשים בהיערכות כוחות צבא האויב ומתן פירוש לשינויים האלו. במקרה הנדון, לא שגה המודיעין הישראלי בהערכת סדר הכוחות של הצבא המצרי, כלומר במלחמה לא התגלתה אף יחידה מצרית או סורית שלא ידענו עליה. לא הייתה בידינו פקודת המבצע המצרית למתקפה בסיני, אך על בסיס המידע הרב שהגיע למודיעין על תוכן תרגילי מפקדות מטכ"לים שנערכו פעמיים בשנה במצרים, הגיע המודיעין להערכה נכונה של תכנית המתקפה המצרית. במהלך חודש ספטמבר ותחילת אוקטובר 1973 חלו שינויים בהיערכות הכוחות המצריים והסוריים. על אף שלקה בחסר, המידע שהיה למודיעין הישראלי היה מקיף דיו כדי ליידע את ראשי הדרג הצבאי ואת הדרג המדיני העליון בעיקרי השינויים החריגים שחלו בתקופה זו: הכרזת כוננות עליונה בצבאות מצרים וסוריה; קיומו של תרגיל מפקדות מקיף בצבא המצרי שנושאו היה כיבוש סיני; קידום כוחות יבשה ואוויר של שני הצבאות; היערכות חירום של הצבא המצרי שכמוה לא הייתה בעבר; הפיני המוטס החפוז של משפחות היועצים הסובייטים ששהו במצרים ובסוריה.

יתר על כן, ב-3 באוקטובר 1973, שלושה ימים לפני פרוץ המלחמה, התקיים דיון בפורום ממשלתי בראשות ראש הממשלה גולדה מאיר, שר הביטחון משה דיין, סגן ראש הממשלה ושר החינוך והתרבות יגאל אלון, השר (בלי תיק) ישראל גלילי, הרמטכ"ל דוד אלעזר (דדו)

ומפקד חיל האוויר בני פלד. בדיון זה הצגתי, כנציג המודיעין, את הידיעות המדאיגות ואת תמונת המצב. פעמיים שאלה אותי ראש הממשלה, האם המצרים יכולים לצאת לפעולה צבאית אם הסורים יחלו במתקפה. התשובה שקיבלה הייתה, שההכנות שנעשו בידי הצבא המצרי מאפשרות לו לפתוח בהתקפה על ישראל. אף-על-פי שבדיון זה נאמרו הדברים בבירור, שאלת גיוס המילואים לא עלתה כלל באותה העת, כנראה משום תפיסת ההגנה של ישראל שהשתנתה אחרי מלחמת ששת הימים. תפיסת המגנה של ישראל עד מלחמת ששת הימים הייתה, שיש לבנות היערכות מול כל איום המתפתח בשטח באמצעות גיוס מותאם של כוחות מילואים. התפיסה שהתגבשה לאחר מלחמת ששת הימים הייתה, שבמקרה של מתקפה של צבאות מצרים וסוריה, כוחות הצבא הסדיר – ובכלל זה חיל האוויר – יבלמו אותה ואין צורך לגייס מילואים לשם כך. התפיסה של ישראל הייתה למעשה, שדי ב-300 טנקים בסיני ו-180 ברמת הגולן כדי לבלום בר-בזמן מתקפה של צבאות מצרים וסוריה. בגיחת צילום אווירי שבוצעה יומיים לפני פרוץ המלחמה נתגלתה היערכות חירום, שלא ידענו כמותה, של הצבא המצרי ממערב לתעלת סואץ. מסיבה זו, יחד עם הפינוי החפוז של משפחות היועצים הסובייטיים ממצרים ומסוריה בליל ה-4-5 באוקטובר, החליט הרמטכ"ל להעלות את כוונות צה"ל ולהגדיל את הכוח הסדיר שהיה ערוך בקדמת סיני וברמת הגולן לגודל שנתפס אז כדרוש להגנה ממתקפה ערבית. רק בבוקר היום שבו פרצה המלחמה דרש הרמטכ"ל – על בסיס מידע חדש מסוכן צמרת על כוונות מצרים וסוריה לפתוח במלחמה באותו היום – לגייס את כוחות המילואים (ועל כך יורחב בהמשך).

המודיעין לא נכשל אפוא בהערכת המוכנות של צבאות מצרים וסוריה, אלא כשל להבין את תחושת המבוי הסתום שבו מצאה את עצמה מצרים. הנהגת מצרים הגיעה להכרה שאין היא יכולה להמשיך להתנהל במצב של "לא שלום ולא מלחמה" ועליה לפתוח במלחמה. הכישלון של המודיעין היה בהערכה המדינית ולא בזו הצבאית.

החלטת מצרים לפתוח במלחמה

הערכת המודיעין בישראל הייתה, שאין זה סביר שסוריה תפתח במלחמה לבדה, בלי מצרים, ולכן המפתח למלחמה מצוי בידי המצרים. משנת 1970 ידע המודיעין הישראלי כי הקונספציה המצרית בנויה על ההנחות האלה:

- מצרים אינה מסוגלת לאלץ את ישראל, באמצעים מדיניים בלבד לסגת מסיני, ולכן מצרים מוכרחה להשתמש בכוחה הצבאי כדי לשנות את הסטטוס-קוו שנוצר וכנקודת פתיחה למאבק מדיני.
- המבצע הצבאי אינו יכול להיות חידוש מלחמת ההתשה; הכרחית מתקפה של מצרים לכיבוש חלק של חצי האי סיני לפחות.

- ההנהגה המדינית ופיקוד הצבא העליון במצרים היו מודעים היטב לנחיתות הבולטת של חיל האוויר המצרי לעומת זה של ישראל, נחיתות שבאה לידי ביטוי במלחמת ששת הימים ובמלחמת ההתשה. מצרים גם הייתה חשופה למתקפות עומק של חיל האוויר הישראלי. לפיכך התנאי לפתיחה במלחמה היה שברית המועצות תספק למצרים מטוסי קרב-הפצצה שתכונותיהם דומות לאלה של מטוסי הפנטום האמריקניים שבידי ישראל, וכך, תהיה בידי מצרים היכולת לאיים על עומקה של ישראל ולהרתיע אותה מלתקוף בעומקה של מצרים. משנת 1971 יצא הנשיא סאדאת למוסקבה פעמיים בשנה לפחות בניסיון לשכנעה להיענות לבקשתו ולספק לה את המטוסים המבוקשים. ברית המועצות התחמקה מלהיעתר לבקשת מצרים. ואולם מצרים פתחה במלחמה אף-על-פי שלא היו לה המטוסים המבוקשים.

אמ"ן נכשל גם באי-הערכת המשמעות האסטרטגית של אספקת טילי קרקע-קרקע מדגם סקאד B בעלי טווח של 280 ק"מ מברית המועצות למצרים, בלוויית קבוצה של מדריכים סובייטים. מחלקת המחקר של אמ"ן אמנם פרסמה סקירה מיוחדת על ההיבטים הטקטיים של הימצאות הטילים במצרים. בסקירה זו עסקו בשאלה מתי סוללות טילים אלו יהיו מבצעיות, אך לא בחנו את המשמעות האסטרטגית האפשרית של הימצאות הטילים במצרים, דהיינו כיצד ישפיעו סוללות הטילים על יכולתה של מצרים להגיב לעבר עומקה של ישראל במקרה שזו תתקיף בעומק מצרים, וכי סוללות טילים אלו מפצות בעצם על העדר מטוסי תקיפה מודרניים בצבא מצרים. גם בזירה הסורית כשל המודיעין להעריך את משמעות קידום מערך טילי הקרקע-אוויר אל רמת הגולן, תוך הפקרת ההגנה האווירית על דמשק. נושא זה נבחן בדיון אצל הרמטכ"ל, ושר הביטחון ביטא את דאגתו בעניין זה בדיון שהיה אצל ראש הממשלה ב-3 באוקטובר, אך בדיון זה לא הוסקו מסקנות אופרטיביות. המודיעין לא פרסם סקירה מיוחדת לבחינת המשמעויות האסטרטגיות של שתי התופעות הללו. אילו עשה כן, ייתכן שהיה נמנע כשל ההערכה של המודיעין.

הערכת אישיותו של נשיא מצרים

לאגף המודיעין הישראלי הגיע מידע רב מסוכנים למיניהם, ולפיו הנשיא סאדאת הוא אישיות אפורה ולא יחזיק מעמד בתפקידו יותר מכמה חודשים. אמ"ן העריך שסאדאת לא יקבל על עצמו החלטה כה גורלית כמו יציאה למלחמה. אישיותו האמיתית של הנשיא סאדאת התגלתה למודיעין הישראלי ולשירותי המודיעין במערב רק עם פרוץ המלחמה. יש לומר ששני מהלכים שעשה הנשיא סאדאת שנה-שנתיים לפני פרוץ המלחמה היו צריכים לעורר מחשבה שנייה בקרב אנשי המודיעין: סילוק הקבוצה המתנגדת לו בהנהגה המצרית (1971), וסילוק היחידות הסובייטיות ממצרים (1972).

הסיבות העיקריות לכשל המודיעין

עיקרי הידיעות שהגיעו למודיעין על כוונות מצרים וסוריה

חושבני שהסיבה העיקרית לטעות הטרגית שהתרחשה נובעת מהביטחון המלא שהיה למודיעין במידע שהגיע אליו מכמה סוכנים בכירים במצרים, שמצרים לא תילחם עם ישראל בלי שיתמלאו תחילה התנאים שצוינו לעיל – תנאים שכאמור לא מולאו לפני פרוץ המלחמה. המידע שהתקבל מסוכנים אלו הופץ גם ישירות לראש הממשלה, לשר הביטחון, לרמטכ"ל ולסגנו והשפיע גם על הערכתם שלהם. לעומת מידע בסיסי זה התקבלו גם הידיעות האלה: ב-25 בספטמבר 1973 יזם המלך חוסיין פגישה עם ראש ממשלת ישראל גולדה מאיר. המלך סיפר שמקור אמין דיווח לו על כוונות גבוהה ועל הכנות שנעשו בצבא סוריה המאפשרות לו לצאת למתקפה. המידע שסיפק המלך על סוריה לא היה חדש למודיעין הישראלי. המלך לא ידע דבר בנוגע למצרים, ובתשובה לשאלת ראש הממשלה הוא ענה, שלדעתו מצרים וסוריה כן ישתפו פעולה לקראת מלחמה. למחרת נערכו שני דיונים, אצל הרמטכ"ל ואצל שר הביטחון. מסקנת הדיונים הייתה שסוריה לא תצא למלחמה בלי מצרים, אך יש מקום, מטעמי זהירות, לתגבר במקצת את הכוחות ברמת הגולן.

ביולי 1973 התקבל דיווח ממקור צמרת, שהמועד שנקבע לפתיחת המלחמה הוא סוף ספטמבר או ראשית אוקטובר. המקור הוסיף, שלדעתו העניין אינו רציני וגם תאריך זה יחלוף כמו שחלפו מועדים אחרים. על-פי הערכת אמינותו של מקור זה ועל-פי הניסיון המתמשך שהיה עמו, ניתן משקל רב לדעתו ולהערכתו.

בלילה שבין ה-30 בספטמבר ל-1 באוקטובר, הגיעה ידיעה ממקור אמין במצרים שעם שחר ה-1 באוקטובר תתחיל מתקפה סורית-מצרית על ישראל. היות שהערכתי את אמינותו של מקור זה כגבוהה, הנחיתי את ראש הענף באמ"ן שעסק במחקר מדיני-צבאי על מצרים, ואת ראש מחלקת המחקר במודיעין חיל האוויר, להתעלם מהשאלה מה תהיה ההחלטה של נשיא מצרים בעניין פתיחת מלחמה ולבדוק שאלה אחת בלבד: האם הצבא המצרי, כוחות היבשה והאוויר, עשו את ההכנות הדרושות לפתוח במלחמה. לאחר בדיקה הם השיבו שלא נעשו כלל הכנות שכאלה. לפיכך התגבשה ההערכה, שלא סביר שצבאות מצרים וסוריה יתקפו עם שחר. שוחחתי על כך עם ראש אמ"ן, והיות שמדובר במקור אמין המלצתי שיציע לרמטכ"ל – מטעמי זהירות – להכניס לקראת בוקר לכוונות גבוהה את חיל האוויר ואת כוחות היבשה בקדמת סיני וברמת הגולן. משיקוליו שלו לא קיבל ראש אמ"ן את המלצתי וכן לא דיווח לרמטכ"ל על הידיעה שהתקבלה מהמקור באותו הלילה.

ערב פרוץ המלחמה הגיעה ידיעה ממקור אמין, ולפיה נמסר לסובייטים שמצרים וסוריה עומדות לפתוח במתקפה ולכן החליטו במוסקבה לפנות מיד את משפחות היועצים הסובייטים משתי המדינות. אף שאמ"ן כבר ידע על הפינוי הבהול של משפחות היועצים והעניק סבירות

גבוה להערכה שמצרים וסוריה עומדות לפתוח במלחמה, לאחר קבלת ידיעה זו הנחיתי את ענף מעצמות ואת ענף סוריה להוציא מיד לקט מודיעין מיוחד בנדון. הלקט נכתב, אך הפצתו עוכבה בהנחיית ראש אמ"ן.

עשר שעות לפני פרוץ המלחמה הגיעה ידיעה ממקור צמרת שהמלחמה עומדת להתחיל ב-6 באוקטובר. בעקבות ידיעה זו החל צה"ל בהכנות למלחמה.

תקלה טכנית – יומיים לפני פרוץ המלחמה, בגוף משנה של יחידת האזנה של המודיעין נקלטה ידיעה על הכנה דחופה של חדר המבצעים של הנשיא סאדאת. בגלל תקלה טכנית הפיצה יחידת האיסוף של אמ"ן את הידיעה רק שלושה חודשים לאחר פרוץ המלחמה. משום הרגישות הגבוהה שהייתה באגף המחקר של אמ"ן לכל מידע בנושא ההיערכות המצרית או הסורית ביומיים שקדמו לפרוץ המלחמה, יש להניח שלו הייתה ידיעה חריגה זו מגיעה בזמן, היה בה כדי להטות את כף ההערכה של אמ"ן ולהעלות את הערכת הסבירות לפרוץ המלחמה.

שני גורמים נוספים שהשפיעו על הערכתו של המודיעין

מאמץ ההונאה וההסתרה שעשו המצרים – על מנת להסתיר מפני ישראל את ההחלטה לפתוח במלחמה, נעשתה ההיערכות המצרית בכיסוי של תרגיל מפקדות לכיבוש סיני. על פתיחה במלחמה נאמר למפקדי הארמיות שלושה ימים לפני יום תחילתה ולמפקדי הדיוויזיות יומיים לפני תחילתה. בנוסף, על יסוד מעקב מודיעין אחר מצרים וסוריה במשך שש שנים ועל סמך ניסיון מתמשך, לא הערכתי שאפשרי שמצרים תצעד לכיוון של מלחמה בלי שהדבר יבוא לידי ביטוי מפורש וברור במערכת התקשורת הצבאית שלה.

הערכת המודיעין האמריקני – כבר לפני מלחמת יום הכיפורים היו קשרי מודיעין הדוקים בין אמ"ן לבין כמה שירותי מודיעין בעולם המערבי, ובייחוד עם המודיעין האמריקני. במסגרת זאת הוחלפו גם הערכות מודיעין והתקיימו כמה פגישות ההערכה בין אנשי מודיעין ישראלים לבין עמיתיהם האמריקנים. בפגישות האלו העריכו האמריקנים שלא סביר שמצרים תפתח במלחמה.

סיכום ולקחים:

הסיבות העיקריות, להערכתי, לכשל המערכתי בהערכה שמצרים וסוריה עומדות לפתוח במלחמה נגד ישראל הן שתיים: הראשונה היא הביטחון ששרר במודיעין שמצרים לא תצא למלחמה אם לא יתמלאו התנאים המאפשרים לה זאת, ובייחוד כל עוד לא יסופקו לה מטוסים חדישים. הסיבה השנייה היא הערכה שגויה של המודיעין את אישיותו של הנשיא סאדאת כאישיות אפורה. על רקע שתי הערכות שגויות אלה לא תפס אמ"ן את השינויים בצבאות מצרים וסוריה כמבציעים על נכונות ומוכנות לצאת למלחמה.

על בסיס הדברים דלעיל רצוי ליישם את שלושת הלקחים האלה:

- א. יש לגבש הסכמה בין המודיעין לבין הקברניטים על כך שמקבלי החלטות חייבים להיות שותפים למודיעין בגיבוש הערכה על החלטה צפויה של ראש מדינת אויב.
- ב. אין להתבסס על ידיעות ממקורות צמרת בלבד, בין היתר משום שאין בידיהם בהכרח מידע מלא.
- ג. יש לחזק את המחקר האסטרטגי במודיעין מכיוון שרק מחקר שכזה עשוי לתת הערכה על החלטות של ראשי מדינות אויב. הערכת מודיעין על בניית יכולת ועל מוכנות של צבא לפתוח במלחמה מחויבת וניתנת לביצוע על יסוד מחקר מודיעין שוטף, אך כדי להקטין את הסבירות של טעויות המודיעין בהערכת החלטות של ראשי מדינות אויב, דרוש לבנות זירה של מחקר אסטרטגי.

מלחמת יום הכיפורים - המסקנות שלא הוסקו

אורי בר־יוסף

מלחמת יום הכיפורים הייתה המפתיעה והאינטנסיבית במלחמות ישראל. רוב אזרחי המדינה רואים בה גם את האירוע הטראומתי ביותר בתולדותיה ובהחלטה לעכב את גיוס המילואים עד לרגע האחרון, את הגרועה בהחלטות שהתקבלו במדינת ישראל.¹ מעצבי מדיניות הביטחון רואים בה את הגורם החשוב ביותר בעיצוב תפיסת הביטחון של ישראל בשלושים השנים האחרונות. ועדיין, למרות משקלה העצום, אף אחד מהגופים השותפים לעשיית המלחמה ההיא – אמ"ן, הפיקודים של צה"ל, חיל האוויר, המטכ"ל, המוסד, משרד החוץ, וכמובן הדרג הפוליטי – לא ערך תחקיר מקצועי ומסודר כדי להפיק ממנה לקחים. המחקר הרציני ביותר על המלחמה נותר עד היום הדו"ח של ועדת אגרנט. ועבודת הוועדה אכן יצרה קונסנסוס רחב: הכול כמעט מסכימים שהדו"ח שלה לוקה בחסר. הביקורת הזאת מתמקדת על פי רוב במסקנות האישיות שהסיקה הוועדה. אבל בנוסף על המימד הלקוי הזה, אין ספק שגם מרכיבים אחרים בעבודתה הם בעייתיים במידה לא קטנה.

בהעדר מצע מסודר ומקובל של חומר שעל בסיסו אפשר להפיק לקחים, כל ניסיון להסיק מסקנות ממה שקרה ערב המלחמה ובמלחמה עצמה נשען על אינטואיציה יותר מאשר על הכרה טובה של התהליכים שהובילו לכך שהמלחמה נראתה כפי שנראתה. לדוגמה, ועדת אגרנט הסיקה כי בשורש הכשלים הצבאיים עם פתיחת המלחמה עמד הכשל המודיעיני שלו היו אחראים בכירי אמ"ן. לעומת זאת, ראש אמ"ן במלחמה, אלי זעירא, וסגן הרמטכ"ל, ישראל טל, גורסים כי אמ"ן עמד בחובת ההתרעה. ועדת אגרנט לא השכילה לבסס את מסקנותיה באמצעות מחקר איכותי של האירועים באמ"ן שהובילו לכשל המודיעיני. ולכן עשרים שנה לאחר המלחמה, כשעלתה טענת הנגד של זעירא וטל, היא צברה השפעה. בתחילת שנות התשעים, כאשר לימדתי סטודנטים בוגרי בית הספר לפיקוד ומטה של צה"ל (פו"מ) על הפתעת יום הכיפורים כאחד מכשלי המודיעין הגדולים בהיסטוריה העולמית, הם ביטלו את הטענה לגבי כישלון מודיעיני כהסבר לכישלון הצבאי במלחמה. תחת זאת ציטטו את ספרו

1. משאל ידיעות אחרונות, 26 באפריל, 2002.

של זעירא, המטיל את האשמה על מקבלי החלטות שלא נערכו כראוי למלחמה, וכן את דברי טל בדבר האיכות הגבוהה של ההתרעה המודיעינית.

רבי הסרנים של אז הם אלופי המשנה של היום והאלופים של העתיד. אם בכירי צה"ל ואמ"ן לא יודעים עד היום מה קרה במלחמה, הנתפשת בעיניהם כארוע המעצב העיקרי של תפישת הביטחון הישראלית, יש לזה השלכות קשות. ומכיוון שועדת אגרנט קבעה כי היה כשל התרעתי, ואילו סגן הרמטכ"ל דאז ישראל טל טוען כי "הייתה התראה מלאה" והוסיף על כך: "הלוואי שהמודיעין ייתן תמיד התרעות כל כך אפקטיביות כמו ההתרעות שנתן בכל השנה שקדמה למלחמת יום הכיפורים"², אזי ברור שלשני הצדדים – ויש יותר משניים – יש הגדרות שונות למונח התרעה. והתרעה אינה סתם מושג; היא אחת משלוש אבני היסוד, לצד הרתעה והכרעה, שעליהן הושתתה ומושתתת תפיסת הביטחון של ישראל. לכן כשאלוף, פוליטיקאי, פרשן, או איש אקדמיה מדברים על התרעה, אני רוצה לשאול אותו: על איזה התרעה אתה מדבר – זו של אגרנט או זו של טל? אם אני איני מבין, ניחא; אבל איני בטוח כלל שבמערכת הביטחון ובממשק בין הדרג הפוליטי, הדרג הצבאי והדרג המודיעיני יש הסכמה על מהות מושג ההתרעה. וזה כבר חמור הרבה יותר.

ההיבט הזה של המלחמה כנושא שלא נחקר מקצועית בידי הגורמים הנוגעים בדבר מודגש משום שנושא ההרצאה הזו הוא המסקנות שלא הוסקו. מסקנה אחת שלא הוסקה היא הצורך במחקר רציני ומקיף לשם הפקת לקחים בכל הרמות מהארוע הטראומתי ביותר בתולדות המדינה. מכיוון שמחקר כזה לא בוצע עד היום – ואפשר להניח שלא יבוצע גם בעתיד – ברור שהמסקנות שיוצעו כאן, תקפותן אף היא מוגבלת ביותר. במאמר זה יפורטו שלושה תחומים מרכזיים של מסקנות: קהילת המודיעין וניהולה; תהליך בניין הכוח לאחר המלחמה; והתהליך המדיני שהתפתח מאז המלחמה.

קהילת המודיעין

ועדת אגרנט הייתה הגוף היחיד שבדק לאחר המלחמה את עבודת קהילת המודיעין. הבדיקה הייתה מוגבלת, היא נעשתה בידי חברי צוות וחברי ועדה לא מקצועיים והיא נמנעה מכניסה לעובי הקורה בתחומים מסוימים, שהיו קריטיים לכשל המודיעיני. אמ"ן מעולם לא בדק את עצמו בבדיקה כוללת, יסודית ומקיפה.

המסקנות שהסיקה ועדת אגרנט נגעו בעיקר בצורך לבזר את תהליך ההערכה, קרי לבנות גופי הערכה במוסד, במשרד החוץ ובפיקודים, ובצורך ליצור תנאים ארגוניים שיקלו את

2. אלוף (מיל) ישראל טל, "ההתרעה במלחמת יום הכיפורים", הרצאה בפני קציני אמ"ן ביום שני, 12 ביולי 1993, במחנה גלילות, סדרת סימפוזיונים על המודיעין ב"מלחמת יום הכיפורים", נספח, ע"ע 10-11.

זרימת מידע ויביאו לרב-גונויות של הערכות במחלקת המחקר. אלה היו מסקנות סבירות בהתחשב בממצאים שעמדו לעיני חברי הוועדה.

מקצת המלצות הוועדה בוצעו: הוקמו גופי הערכה במשרד החוץ ובמוסד, אך הגוף שהוקם במשרד החוץ התנוון עם השנים ואגף המחקר של המוסד לא הצליח להציב אתגר ממשי מול חטיבת המחקר באמ"ן. כמו כן חוזק המודיעין בפקודים ושופרו דרכי התקשורת ומנגנוני הבקרה באמ"ן/מחקר. ועם זאת, עיקר התשומות שהושקעו במודיעין (ומדובר במיליארדי שקלים) הופנו לתחום האיסוף, בייחוד לאיסוף ממקורות טכניים. זאת אף-על-פי שלכל מי שהכיר את החומר היה ברור ששורש הכשל המודיעיני ערב המלחמה לא היה בתחום האיסופי אלא בהבנה מוטעית של המידע ההתרעתי הזמין. אבל כמו במקרים רבים אחרים, את המטבע חיפשו מתחת לפנס ולא במקום שבו אבד. שלוש מסקנות בתחום המודיעיני לא הוסקו:

א. הממד הפרסונלי: אופיו הרצוי של מעריך המודיעין – הנחרצות והביטחון האבסולוטי בתקפות התיזה לפיה מצרים לא תצא למלחמה, תיזה שגובשה למרות הררי החומר שהצביעו כי פני מצרים למלחמה, נבעו במידה רבה מאופיים של המעריכים המרכזיים באמ"ן – בראש ובראשונה ראש אמ"ן אלי זעירא וראש ענף 6 והמומחה של אמ"ן לסוגיית כוונת המלחמה המצריות, יונה בנדמן, ומספר מעריכים נוספים. כאן טמונים שורשי הכישלון. פסיכולוגים שלמדו את פרופיל ההתנהגות של זעירא ובנדמן לפני המלחמה הגדירו אותם כבעלי צורך גבוה ביותר בסגירות קוגניטיבית.³ במונחים עממיים יותר, אלה טיפוסי אישיות הנוטים להינעל במהירות ובעוצמה על תשובה לבעיה מסוימת, תוך שהם נמנעים מלשנות דעתם גם כאשר המידע המגיע משדר כי התשובה שניתנה אינה נכונה, או למצער – תקפותה מוגבלת מאוד. טיפוס אישיות זה יכול להצליח בתפקידים רבים בחיים האזרחיים ובצבא, אך אל לו למלא תפקידי הערכה בכירים. קל מאוד לאתר טיפוסים כאלה והפסיכולוגיה הקוגניטיבית מציעה שפע מבחנים שפותחו לצורך זה. אולם הנושא לא קיבל את תשומת הלב הראויה לו מכיוון שאיש במערכת לא בדק את הנושא מהזווית הזאת. גם לאחר מלחמת יום הכיפורים מונו לתפקידים בכירים באמ"ן טיפוסים שעל-פי דפוסי התנהגותם והתבטאויותיהם הם ככל הנראה בעלי צורך גבוה מאוד בסגירות קוגניטיבית. כל עוד הממד של התאמת אישיות המעריך לתפקיד לא קיבל את המשקל הראוי לו, יש אפשרות שטיפוסים כמו אלי זעירא – שיכול אולי להיות אלוף פיקוד או מפקד גיס מצוין אבל לא ראש אמ"ן – יקבלו את התפקיד. ניסיון יום הכיפורים יכול ללמד אותנו על הסכנות הגלומות במצב כזה.

3. Bar-Joseph, Uri and Arie W. Kruglanski. "Intelligence Failure and the Need for Cognitive Closure: On the Psychology of the Yom Kippur Surprise," *Political Psychology*, 24 (2003): 75-99.

ב. **נורמות ההתנהגות הראויות לאיש מודיעין** – ערב המלחמה טעה ראש אמ"ן בהערכתו טעות מקצועית חמורה. טעות כזו אינה רצויה אבל כל אחד, כולל ראשי אמ"ן, יכול לטעות בצורה כזו. ואולם מעבר לכך ראש אמ"ן נקט **במודע** כמה צעדים שגרמו לכך שתמונת המודיעין שעמדה לרשות הממונים עליו הייתה מעוותת. בין הצעדים האלה: הימנעות מדיווח בזמן על מידע קריטי הנוגע לאפשרות של מלחמה ואי־אמירת אמת בנוגע למצב המבצעי של אמצעי איסוף שנחשבו קריטיים להערכת הסבירות למלחמה. ועדת אגרנט נמנעה מלהרחיב בהתנהגותו של זעירא ולפיכך גם לא היה ביכולתה להצביע על התנהגות מסוג זה כהתנהגות בלתי נורמטיבית בעליל. כך טושטש הגבול בין טעות מקצועית שהיא לגיטימית להטעיה מכוונת שאינה לגיטימית. אפשר שמאז שנת 1973 לא היו מקרים דומים. ובכל זאת, חשיפה פומבית של התנהגותו הלא אתית של ראש אמ"ן במלחמה (כולל העמדה אפשרית לדין בשל כך) הייתה חיונית כדי לקבוע כללי עשה ואל תעשה ברורים ביחסי מודיעין־קברניטים.

ג. **השתייכותו המוסדית של המעריך הלאומי** – ישראל היא הדמוקרטיה היחידה בעולם, שבה גוף צבאי משמש גם כמעריך לאומי. הרקורד של אמ"ן מתחילת שנות החמישים עד היום אינו מספק הצדקה להסדר הזה. גוף מודיעין ששייך לצבא צריך לטפל אך ורק בנושאים צבאיים. מול האיומים הכוללניים והרחבים יותר יש להציב גוף מודיעין אזרחי ובו אנשים שצברו ניסיון רב בתחומי עיסוק אזרחיים, הרואים בעבודת המודיעין ייעוד לחיים ולא תפקיד שימלאו רק עד גיל ארבעים, ושיש להם כישורים ופרספקטיבות כאלה ששום סגן אלוף, מוכשר ומשכיל ככל שיהיה, לא יגיע אליהם בגיל שלושים. יתרה מזאת, יש ניגוד מהותי בין ערכי היסוד של הצבא – היררכיה ברורה, משמעת נוקשה, ציות לפקודות וכו' – לבין ערכי היסוד של עבודת המודיעין – פתיחות, זהירות, צניעות מחקרית, תרבות ויכוח ודיון. כמו כן יש ניגוד בין תפיסת העולם הצבאית המושתתת על פתרון כל אתגר לביטחון בראש ובראשונה באמצעים אלימים, לבין תפיסת העולם המודיעינית שאינה מחויבת לפתרונות מהסוג הזה ופתוחה יותר לשימוש באמצעים אחרים. האם המעריך הלאומי בישראל צריך להיות המוסד, גוף מודיעין שיוקם במועצה לביטחון לאומי או גוף עצמאי לחלוטין, זהו נושא שראוי לדון בו בכובד ראש. אבל נדמה לי שהולכת וגדלה ההבנה בישראל כי לא רק המלחמה היא עניין רציני מדי מכדי שיעסקו בו הגנרלים – גם הערכת המודיעין הלאומית היא כזו. הפתעת יום הכיפורים הייתה צריכה להדליק אור אדום בעניין אבל הנורה שהדליקה ועדת אגרנט בסוגיית המונופול של אמ"ן על הערכת המודיעין הלאומית הייתה חיוורת מדי. מאז, היא התעמעמה עוד יותר, חרף כישלונות הערכתיים קשים של אמ"ן, שהבולטים בהם, בעשור האחרון, היו הערכת תגובת ההתפתחויות בגבול הצפון לאחר נסיגה חד־צדדית של צה"ל, והיכולת הבלתי קונבנציונאלית העיראקית בתחילת שנות ה־2000. ככל הידוע, ממש כפי שאמ"ן לא בדק את עצמו בעקבות הכשל של יום הכיפורים, הוא נמנע מכך גם בכישלונות

מאוחרים יותר, חרף מחירם הכבד בדם ובדמים. סביר כי בין הגורמים המונעים מאמ"ן לבדוק את עצמו עומד גם החשש שבדיקה כזו תאיים על מעמדו כבכיר גופי ההערכה בישראל.

בניין הכוח בשנים 1973-1985

שלושה גורמים הקשורים במלחמה השפיעו על עיצובה של התפיסה הישראלית בעניין בניין הכוח בשנים שאחריה:

א. המצוקה שנתפסה כקיומית בשלבים הראשונים של המלחמה, כאשר היה נדמה, כפי שניסח זאת משה דיין, שהמלחמה היא על הבית השלישי – בפועל, המצוקה הזאת הייתה חמורה פחות משנדמה היה באותם ימים, בייחוד משום שתכניות המלחמה של המצרים ושל הסורים כוונו להשגת יעדים טריטוריאליים מוגבלים ביותר. למרות זאת, ואף-על-פי שהמלחמה הסתיימה בניצחון "בנקודות" בחזית הסורית וכמעט בהכרעה אסטרטגית בחזית המצרית, המצוקה הקשה בתחילתה והכישלון בהשגת הכרעה ברורה בסופה המשיכו להוות חוויה טראומתית קשה אצל מעצבי מדיניות הביטחון.

ב. העובדה שסוגיות יסוד הנוגעות ליחסי הכוחות בין צה"ל לצבאות הערביים לפני המלחמה ובמהלכה לא לובנו ולא הוטמעו לאחר המלחמה בצורה חזקה מספיק. לפני המלחמה הייתה לצה"ל עדיפות איכותית ובתחומים מסוימים, כמו כושר נשיאה של חיל האוויר, גם עדיפות כמותית גדולה ביותר על פני הצדדים היריבים. המצוקה שישראל נקלעה אליה לא הייתה תוצר של חולשה צבאית יסודית אלא תוצאה של העדר התרעה ועקב כך היערכות בלתי מספקת למלחמה.

ג. מסקנות ועדת אגרנט, שהטילה את האחריות לכישלונות על הדרג הצבאי והתחמקה מאחריות הדרג המדיני – במצב זה נוצרה לגיטימציה לתביעת הצבא להרחיב ככל האפשר את שולי הביטחון של ישראל. השוליים האלה הורחבו הן באמצעות הנמכה דרמטית של סף ההתרעה מול מהלכים מצריים וסוריים מאיימים, והן באמצעות דרישה חד-משמעית של הדרג הצבאי – דרישה שזכתה לגיבוי הדרג הפוליטי – להתעצמות נוספת בכוחו של צה"ל. השילוב של שלושת הגורמים האלה הוליד לתהליך בניין כוח חסר תקדים – הן במישור הכמותי והן במישור האיכותי – בעשור שלאחר המלחמה. בשנים 1973 עד 1982 גדל מספר הטנקים מ-1900 ל-3600 ומספר הנגמ"שים מ-2500 ל-8000. חיל האוויר עבר תהליך דומה וקלט מטוסי F15 ו-F16 ובנה מערך מסוקי קרב ומערך התרעה ובקרה. כל הציוד הצרפתי, שאתו ניצחה ישראל במלחמה בשנת 1967, הוצא מהשימוש. הדחף לממן את סדרי הגודל החדשים של צה"ל הביא להחלשת המשמעת המוניטרית בישראל. כך למשל, בשנת 1973 היה הגירעון במאזן התשלומים 782 מיליון דולר ובשנת 1975 הוא הגיע לארבעה מיליארד דולר. בשנת 1975 הגיע שיעור ההקצאות לביטחון לשלושים אחוז מהתמ"ג של ישראל. התוצאה

של הגידול החד בגירעון הביאה את ישראל בשנת 1984 לחוב של 719 מיליארד דולר. האינפלציה בשנה ההיא הגיעה ל-375 אחוז. כל הנתונים האלה הצביעו על הידרדרות במצב המשק עד כדי סכנת קריסה כלכלית. במידה רבה, אף כי לא בלעדית, ההתעצמות המהירה בכוחו של צה"ל העמידה בסכנה את יציבותה הכלכלית של ישראל.

עד היום לא נשאלה בצורה ברורה דיה השאלה: האם התגובה הזאת, ההיסטרית כמעט, הייתה מוצדקת? בחכמה שלאחר מעשה – ברור שלא. בשנת 1977 פרשה מצרים, אף כי לא סופית, ממעגל העימות. אחרי חתימת הסכמי קמפ דייוויד נעשתה הפרישה סופית. ישראל נותרה עם איום קיומי חדש – "החזית המזרחית". אבל איום "החזית המזרחית" קרס בשנת 1980 כשעיראק יצאה למלחמה במזרח ולא במערב. צה"ל, על ההשקעות האדירות בו – שנועדו לאפשר לו להתמודד עם כל קואליציה ערבית שתקום מולו ובתנאים הקשים ביותר – נמצא מול סוריה המדולדלת ואש"ף, שכבר הקים גדוד שריון שלם שהורכב מטנקי T-34. אז נולד חזון "האיזון האסטרטגי" של סוריה מול ישראל שהוכח ככלי ריק למדי לאור תוצאות העימות האווירי בין ישראל לסוריה ביוני 1982 ואשר נעלם כליל עם קריסת ברית המועצות בסוף שנות ה-80.

בחינת אירועי מלחמת יום הכיפורים במשולב עם ניתוח מגמות ההתעצמות, בייחוד במצרים, הייתה עשויה ללמד שאין צורך בהשקעות אדירות כל־כך בביטחון. הדברים היו עשויים להיות ברורים כבר בתחילת התקופה, ולבטח באמצעה. לאחר ביקור סאדאת בירושלים העלה ראש אמ"ן דאז, שלמה גזית, ספקות ביחס לתקפות הקונספציה שלפיה מצרים אינה מוכנה ברצינות לשלום. הרמטכ"ל דאז, מרדכי (מוטה) גור, כתב ביומנו בתגובה: "חשבון הנפש האמיתי שאותו היינו חייבים לעשות – בהנחה שהניתוח שעשה האלוף גזית היה נכון – קשור לצדקת תביעתנו מהמדינה, מאז 1974, לחזק את צה"ל תוך השקעת תקציבי ענק והתחייבויות שונות כלפי ארצות הברית שנבעו מהסיוע הכלכלי שהעניקה לנו. וזאת, כאשר המצרים נטשו סופית את אופציית המלחמה ופנו אל דרך השלום".⁴

איני יודע אם מוטה גור עשה תחשיב כזה, שהיה צריך להוביל אותו למיתון תביעות צה"ל מהמדינה. מבחינה תקציבית לא היה לכך ביטוי. ייתכן שלו הרמטכ"ל אחרי גור היה הרצל שפיר, למשל, הייתה המדינה הולכת לכיוון כזה. אבל עם רפאל איתן כרמטכ"ל ואחר־כך עם שרון כשר ביטחון, הרעיון שצה"ל ידרוש פחות היה פשוט מגוחך. כולנו שילמנו את המחיר במשבר הכלכלי הקשה – שאולי היה מיותר – במחצית הראשונה של שנות השמונים.

4. מרדכי גור, ראש המטה הכללי, **מערכות**, תל־אביב, 1998, עמ' 344.

הממד הפוליטי – התהליך המדיני

נוסף על המסקנה הברורה שצה"ל חייב להיות חזק וגדול כדי שלא ניקלע שוב למצוקה צבאית דוגמת זו של ראשית המלחמה, שאב רוב הציבור הישראלי נחמה מסוימת מכך שהישגי המצרים במלחמה שיקמו את גאווותם, שספגה מהלומה קשה אחרי תבוסת 1967, ואפשרו את יוזמת השלום של סאדאת בשנת 1977. בד בבד רווחה האמונה, כי העובדה שבסיום המלחמה עמדו הטנקים של אוגדת ברן 101 קילומטרים מקהיר ובינם לבין ארמון הנשיאות עמד רק הלחץ הבינלאומי היא ששכנעה את סאדאת (או "צרבה בתודעתו", כפי שאלופי צה"ל היו אומרים היום) שהפתרון לבעיית יחסי ישראל-מצרים חייב להיות מדיני. במילים אחרות, העוצמה הצבאית הישראלית היא ששכנעה את סאדאת שפיתרון כוחני אינו אפשרי.

בפרספקטיבה של שלושים שנה אפשר לומר שלא זו בלבד שמסקנות אלה לא היו נכונות, אלא שהיפוכן קרוב יותר למציאות. במילים אחרות, המכשול לשלום לפני המלחמה הייתה ישראל ולא מצרים, ומי שהאמינה שאפשר לפתור את העימות באמצעים צבאיים הייתה יותר ישראל ופחות מזה מצרים. עובדתית, מאז שעלה סאדאת לשלטון הוא השיב בחיוב לכל הצעה להסדר חלקי שהוגשה לו. ישראל השיבה בשלילה. לפני המלחמה היה סאדאת מוכן גם להסכם כולל, שעל-פי תפיסתו היה אמור להוביל בסופו של דבר להסכם שלום ונורמליזציה. בפברואר 1973 הוא שיגר לקיסינג'ר, באמצעות חאפז איסמאעיל, יועצו לביטחון לאומי, הצעה להסדר שכללה בתמורה לפינוי מלא של סיני את הפסקת מצב הלוחמה, הפסקת החרם הכלכלי, חופש שיט ישראלי בתעלה ובמצרי טיראן ועוד מרכיבים שנועדו לעקר חששות של ישראל מפני ויתור על סיני. הצעה זו באה לאחר שסאדאת החליט לצאת למלחמה משום שמחד הוא לא היה יכול לקבל את המשך המצב של "לא שלום ולא מלחמה", ומאידך הוא חשש מאוד שהמלחמה תביא שואה על מצרים ותמוטט את שלטונו. הצעת השלום של סאדאת לא הייתה חלק ממסע הונאה, כפי שחשדו בה בדיעבד, אלא ביטאה באופן האותנטי ביותר את נכונוהו לסכן את מעמדו מבית ובעולם הערבי כדי להימנע מסכנת המלחמה, שנתפסה בעיניו חמורה יותר.

גולדה מאיר ויועציה הקרובים דחו את ההצעה ומוססו את הדיון בה בלי שדיווחו עליה כלל לשרי הממשלה. הם עשו זאת הן מכיוון שבטחו בעליונות צה"ל שתבטיח ניצחון מהיר ומזהיר אם יצא סאדאת למלחמה, והן מכיוון שלא היו נכונים לשלם את מחיר ההסדר הכולל מתוך אמונה עיקשת (שלא ברור על מה התבססה) שהגבול העתידי בדרום חייב להיות קו אל עריש-ראס מוחמד וכי חזרה לגבולות 1967 אינה עומדת על הפרק כלל. כמה שנים אחר-כך, לאחר מלחמה עקובה מדם שזעזעה את תחושת הביטחון של ישראל, הסכימה

ממשלת ישראל בראשות מנחם בגין לסגת מסיני עד הסנטימטר האחרון, ממש כמו שדרש סאדאת לפני המלחמה.

במקרה זה טוב שהוסקו המסקנות הנכונות מהמלחמה. אפשר שאילו בגין לא היה ראש ממשלה – סיני הייתה עדיין בידינו והיינו מקיזים דם ברמת אינטנסיביות זו או אחרת מול המצרים. למזלנו הסיק בגין – בגיבויו של דיין – ששלום בלי שארם אל־שייך עדיף משארם אל־שייך בלי שלום.

האם ומתי נסיק מסקנות דומות בנוגע לשאר גבולותינו – ימים יגידו.

אתגר החיזוי

שלמה גזית

מדרך הטבע, למחרת מלחמת יום הכיפורים היו העוסקים במלאכת הערכת המודיעין ומתן ההתרעה במדינת ישראל בעלי רגישות גבוהה לסכנת הערכה מודיעינית שגויה והסתגרות בתוך תפיסת מציאות, קונספציה, זו או אחרת. השאלה המציקה לי כיום, שלושים שנה לאחר מלחמת יום הכיפורים, כשאינן איש מחקר אחד במערכת שהוא מבני הדור שחוה את המלחמה, היא האם אנשי המחקר עדיין מחוסנים באותה הרגישות מפני הינעלות בתוך קונספציה? לדעתי, בעיני רבים מקציני המחקר היום, מלחמת יום הכיפורים וקרבות החשמונאים מצויים באותה קטגוריה כמעט. נדמה, גם מהקשבה להתבטאויות בתקשורת, שהולך ונמוג האפקט שיצרה מלחמת יום הכיפורים.

סכנת הפתעה חדשה

כשנכנסתי באפריל 1975 לתפקיד ראש אמ"ן הטרידו אותי מאוד שתי שאלות. האחת, היפותטית: אילו הייתי אני ראש אמ"ן בספטמבר-אוקטובר 1973 כלום הייתי נוהג אחרת מכפי שנהג האלוף אלי זעירא, קודמי בתפקיד? הרי, איש מהמעורבים במחדל של ערב יום הכיפורים לא עשה דבר בזדון או מתוך רשלנות וזלזול בתפקיד. לדאבונו הייתה טעות נוראה בהערכה, טעות שנעשתה בתום לב. השאלה השנייה הייתה: האם יש מה לעשות כדי למנוע בעתיד טעות דומה בהערכת המודיעין? את השאלה הזאת הצגתי גם לראשי מודיעין אחרים ולאנשי אקדמיה. זכורות לי שתי פגישות מרתקות בנושא עם מי שזכה לאחרונה בפרס נובל, פרופ' דניאל כהנמן. מפגישות אלו יצאתי עם מסקנה ברורה אך מתסכלת: אין "פטנט" שאפשר לאמץ על מנת לוודא שלא ליפול שבי בקונספציה. אחת הדוגמאות שהציג לי כהנמן התבססה על ניסוי. לקבוצה של נסיינים הקרינו ברצף סדרה של שקופיות המתחילה בתמונות של כלב אשר בהדרגה, לאחר 16 תמונות, הופך להיות חתול. משקופית לשקופית עובר הכלב שינויים מזעריים – שינויי בצורת האוזן, האף, הזנב וכך הלאה עד שהוא הופך להיות חתול מושלם. בין שקופית לשקופית חזרו ושאלו כל נסייני בנפרד: "מה אתה רואה". התשובה שניתנה שוב ושוב הייתה – כלב. הנסייני החל להבחין שכבר אין מדובר בכלב אלא בחתול

רק בתמונה ה-12, ה-13 או ה-14, כלומר ממש על סף הפיכת הכלב לחתול מושלם. החוקרים הפכו את הסדר, כלומר הקרינו לקבוצת נסיינים אחרת את אותן התמונות בסדר ההפוך (פתחו בתמונת חתול שמתמונה לתמונה חלים בצורתו שינויים עד שהוא הופך לכלב) – גם בניסוי זה החלו הנסיינים לזהות את הכלב רק בשקופית ה-12, ה-13 וה-14. בתמצית, התוצאות של הניסוי הזה ביטאו את בעיית ההסתגרות בתוך תפיסה מסוימת, קונספציה, ואת הקושי לחוש בשינוי.

נשאלת השאלה, כיצד להתמודד עם נטייה אנושית זו? האם אפשר למנוע הסתגרות בתוך קונספציה? פתרון חלקי לבעיה זו, אותו כולנו מכירים, מתבסס על האגדה המפורסמת של האנס כריסטיאן אנדרסון, "בגדי המלך החדשים". זהו סיפור על הילד הקטן שהכריז ברבים שהמלך והמלכה עירומים. לא היו לילד זה עיניים טובות יותר מלכלל תושבי קופנהגן; הוא גם לא היה חכם מהם. ילד זה נהנה מיתרון אחד ויחיד – הוא לא היה שבוי בקונספציה. הוא לא שמע את סיפור המסגרת ולפיו "רק חכמים מסוגלים לראות ולהתפעל מבגדי המלך החדשים". המסקנה האופרטיבית המתבקשת מסיפור-אגדה זה היא, שיש לשלב גם בתהליך הערכת המודיעין את "הילד בן השש". כלומר לשלב בדיוני ההערכה חוקרים מן החוץ, שאינם שותפים לעבודת ההערכה השוטפת. ניסיתי ליישם גישה זו בהזמנת חוקרים ממכון שילוח (היום מרכז דיון) שבאוניברסיטת תל-אביב, החוקרים את מדינות המזרח התיכון, לכל דיון הערכה חשוב.

לקחי מלחמת יום הכיפורים: הצעדים שננקטו

אחד הלקחים העיקריים ממלחמת יום הכיפורים, היה הצורך ליצור פלורליזציה של גופי מחקר המספקים הערכת מודיעין והתרעה למדינת ישראל. להלן יסקרו התפתחויות ושינויים עיקריים שחלו בהם מאמצע שנות השבעים עד היום.

אמ"ן

חיזוק מערכת האיסוף – ככל שהאיסוף המודיעיני טוב יותר, מדויק יותר ומגיע למערך המחקרי בזמן – והגעה בזמן היא קריטית – כך גם הולכת וקטנה הסכנה של טעות בהערכה המחקרית. מאז מלחמת יום הכיפורים חוזקה מערכת האיסוף של קהילת המודיעין והתמקדה במתן התרעה על-פי סימנים מעידים.

הקמת זירות מחקר בתוך המערכת המחקרית של אמ"ן – בוטלה ההפרדה בין המחקר בתחום המדיני לבין המחקר בתחום הצבאי. במערכת המחקר הוקמו זירות מחקר העוסקות בכל תחומי המחקר של אותה הזירה: מחקר מדיני, כלכלי, אווירי, ימי, צבאי וטכנולוגי. יש חשיבות רבה לאינטגרציה זו, שכן לעולם אין לדעת אם במפגש הערכה מחקרית של נציגי

תחומי המחקר השונים יהיה מי מהמשתתפים שיאמר: "רגע, אצלי יש משהו בלתי מוסבר, משהו שאולי צריך לעורר עניין ודאגה".

הקמת מחלקת מחקר מודיעין בכל אחת מיחידות המודיעין שבפיקודים המרחביים –

משום שהבעיה המרכזית בסוגיית ההתרעה ערב מלחמת יום הכיפורים הייתה במישור המודיעין הצבאי, יצרו פלורליזציה בתחום המחקר הצבאי כחלק מלקחי המלחמה. מאז ומתמיד הייתה מחלקת מודיעין בכל אחד מהפיקודים; החידוש הוא שנבנתה יכולת מחקרית לכל אחת ממחלקות המודיעין הפיקודיות. כל מחלקה פיקודית חוקרת רק את הזירה שלה, אולם מחקר זה וההערכה שנותנות מחלקות המודיעין הפיקודיות מתחרים במחקר המודיעין הצבאי הנעשה באמ"ן.

אחד היתרונות הגלומים בהקמת מחלקות מחקר המודיעין בפיקודים נובע מכפיפות מחלקת מחקר זו לאלוף הפיקוד, שמידת העניין, הרגישות והמודעות שלו לבעיות ולאיומים בזירה שלו שונה מזו של היושבים במטכ"ל. בימי כהונתי, הזירה החמה הייתה פיקוד הצפון, ומניסיוני אומר, כי מודיעין פיקוד צפון גרם לאין ספור עימותים בינו לבין זירת סוריה-לבנון שבאמ"ן. זה היה אולי מטרד, אולם הייתה גם תועלת בעימותים אלו.

מיסוד דיון התרעה יומי – בין שצריך ובין שלא, מדי יום ביומו מתכנסים נציגי כל

גורמי הערכת המודיעין ובוחנים ביסודיות אחד לאחד את מכלול הידיעות שהתקבלו באותו היום. על סדר היום עומדת שאלת המפתח – האם יש בידיעות היבט התרעתי כלשהו?

הקמת יחידת האיפכא מסתברא – להקמת יחידה זו היו שתי סיבות עיקריות. האחת,

על יחידה זו הוטל לערוך בדיקה חוזרת של אותו מאגר ידיעות העומד לרשותו של הגוף המחקרי בניסיון לבדוק, האם לאור המידע אפשר להגיע למסקנה שונה מזו שהתקבלה. אם אפשר להגיע למסקנה שונה, אין זה אומר שמשנים את ההערכה המקורית, אך די בכך כדי להציב סימני שאלה ליד ההערכה הקיימת. הסיבה השנייה, והחשובה יותר לדעתי, היא חינוכית. קציני המחקר בכל מערכת (לא רק במערכת הצבאית) נוטים לפתח ולטפח יחידות מקצועיות. עימות עם חוקר עמית, לא פחות ותיק ומנוסה בתחום המקצועי, המציב שאילתות וקורא תיגר על המסקנות, עשוי לפתח אצלם צניעות אינטלקטואלית.

לדוגמה, אני זוכר את דיון האיפכא מסתברא הראשון שקיימנו לאחר שחברי הצוות הגישו את מסקנות המחקר שעשו. ישבנו בחדר הישיבות, עם כשלושים קציני מחקר, וההערכה שנבחנה עסקה במצרים. אנשי המחקר התנפלו על חוקרי האיפכא מסתברא כאילו היו אויביהם בנפש. כתבתי פתק לראש לשכתי שישב לידי: "יוסי, אלה הם אותם אנשים ממש, אותם אנשים אשר דיברו בביטחון עצמי מוחלט כזה לפני פחות משנה, הם דיברו ממש כך ערב מלחמת יום הכיפורים, והנה היום, אין להם צניעות אינטלקטואלית מינימלית". עם הזמן, כמה דיונים כאלה גרמו לשינוי בהלך הרוחות ולצמצום ההתנגדות הראשונית.

עידוד דעות חריגות: מדי שנה בשנה הפצתי מכתב אישי לכל קציני חיל המודיעין. במכתב זה כתבתי: "רבותי, אם יש לכם דעה חריגה, שונה, ואם דעה זו איננה מטפסת בצינורות הפיקוד למעלה, למרות שאתם העליתם אותה בפני המפקדים שלכם, זכותכם לפנות במישרין אל ראש אמ"ן, ואני מתחייב כי לא יאונה לכם כל רע". בחמש השנים שעשיתי בתפקיד קיבלתי חמישה מכתבים. שניים היו מאותו קצין, ואף לא אחד מהם עסק בחילוקי דעות משמעותיים בנוגע להערכה. אף-על-פי-כן עודני מכיר בחשיבותו החינוכית של מכתב מסוג זה ותומך בהפצתו לכל קציני החיל.

מוסד

הקמת אגף המחקר – במוסד קמה בהדרגה יחידת מחקר שהתפתחה לאגף מחקר. אנשי המחקר באגף זה מתמקדים במחקר מדיני של מדינות המזרח התיכון. לימים נוספו לאגף שלוש פונקציות חשובות. האחת, צוות מחקר צבאי מצומצם שאינו בנוי לבצע מחקר צבאי שוטף אך מסוגל להאיר את התמונה הצבאית בדיונים המדיניים. רוב אנשי הצוות הזה הם יוצאי חיל המודיעין. פונקציה שנייה היא "צוות אסטרטגי" שנועד לאפשר לעשות במוסד הערכה מסוג net assessment, כלומר הערכה שאיננה מצטמצמת רק להערכת רמת היכולות של הצד השני, אלא הערכה אינטגרטיבית של מאזן העוצמה (צבאי, כלכלי, חברתי, מדיני) של שני הצדדים. למרבה הצער, בשל חשש שהמלצות צוות זה, הדנות בהכרח גם במדיניות ישראל, לא יהיו בדיוק לרוחם של הקברניטים – ואל נשכח, כי המוסד כפוף במישרין לראש הממשלה – הצטמצמה מאוד פעילותו של הצוות. הפונקציה השלישית, שנוספה רק לאחרונה, היא עבודת מחקר המתמקדת בבחינת סוגיות הנשק להשמדת המונים ואמצעי לחימה לא קונוונציונאליים.

משרד החוץ

לאחר פרסום דו"ח ועדת אגרנט שודרגה מחלקת המחקר המדיני במשרד החוץ. אך שלוש שנים לאחר מכן, בשנת 1977, מונה משה דיין לשר החוץ והוא העדיף להתסתמך על הערכות אמ"ן, ומחלקה זו דעכה. מאז מחלקת המחקר המדיני דורכת במקום. לדעתי זהו מחדל ארגוני בדרגה גבוהה של חשיבות ואתייחס לכך בהמשך.

שירות הביטחון הכללי

כשפרצה האינתיפאדה הראשונה בדצמבר 1987 נחשפה עובדה עגומה – התברר שאין בישראל גורם מחקר מודיעיני החוקר את הנושא הפלסטיני על כל היבטיו, הן המדיניים והן הביטחוניים. בעקבות צוות בדיקה מיוחד שהמליץ על כך, הוטלה האחריות לביצוע מחקר זה על שירות

הביטחון הכללי ומאז קמה בשב"כ חטיבת מחקר לנושא הפלסטיני, שהפכה עם הזמן ליחידת מחקר ראויה העושה מלאכה טובה.

כישלונות ביישום הלקחים

מבחן הפלורליזם – קשה מאוד למודיעין לעקוב אחר שינויים בהתפתחויות שאינן צבאיות, שכן בהתפתחויות צבאיות מופיעים סימנים מעידים ברורים לעין שאפשר לאתר אותם ולעקוב אחריהם. ואולם קשה להבחין בהתפתחויות ובשינויים בתחום המדיני, החברתי או הכלכלי בזירה זו או אחרת. לדוגמה, בדיקה שערכתי העלתה שבמהלך שלושים השנים האחרונות אירעו בישראל 12 מחדלים של הערכה מודיעינית. בניסיון להתמודד עם קשיים אלו הוחלט לבצע את הצעדים שפורטו לעיל, כלומר ליצור פלורליזציה בין גופי המחקר וגופי הערכת המודיעין. אך המציאות מראה שדרך זו לא צלחה. אף-על-פי שהכישלון ב-1973 היה כולו של המודיעין הצבאי, לא הצליחו גורמי מחקר מודיעיניים שהוקמו בגופים השונים לקרוא תיגר על הדומיננטיות של המודיעין הצבאי במתן הערכת המודיעין וההתרעה במדינת ישראל. אף שקם במוסד אגף למחקר מודיעין, הוא לא הצליח לעמוד מול הדומיננטיות של המודיעין הצבאי. גם היחידה שהייתה אמורה לבצע net assessment לא הצליחה ליישם את ייעודה. גם משרד החוץ אינו מהווה משקל רב בהערכה מודיעינית וגם אין לו משקל רב כגורם המגבש ומציע חלופה של אסטרטגיה מדינית. בשב"כ הבעיה שונה; אמנם קמה חטיבת מחקר מעולה, אך בפועל היא כפופה לאותו מקבל החלטות – ראש השב"כ – האחראי מצד אחד לגיבוש האסטרטגיה והצעת מדיניות המבצעים, ומהצד האחר הוא אחראי גם להערכה המודיעינית. מצב זה מציב סימן שאלה בנוגע ליכולתו להציע הערכה מדינית אובייקטיבית בנושא הפלסטיני, הערכה שהיא בלתי תלויה בשירות הביטחון הכללי.

שוליותה של המועצה לביטחון לאומי – חשוב להדגיש את היעדרה של מועצה לביטחון לאומי. באופן פורמלי המועצה אמנם קיימת, אך היא אינה מעורבת בפועל בתהליכי החלטה. אגב, במקום משכנה אפשר לראות ביטוי למעמדה השולי במערכת: הממשלה יושבת בקריית הממשלה בירושלים, ומשכנה של המועצה לביטחון לאומי במתקן התע"ש ברמת השרון – איך מעורבים ואיך ומשפיעים משם על מה שנדון ומוחלט בממשלה?

הסיבה שאין המועצה לביטחון לאומי ממלאת את ייעודה החשוב היא ממשלת ישראל עצמה, שאינה רוצה בקיומה. המועצה קיימת בכוח החלטה של הכנסת שזים לפני כתיבת שנים חבר הכנסת לשעבר בנימין זאב בגין. החלטת הכנסת כפתה על ממשלת ישראל, בזמן כהונתו של יצחק שמיר, להקים גוף כזה, אך אי-אפשר לכפות על הממשלה גם להפעיל את הגוף הזה ולהתחשב בו.

היעדרו של יועץ לענייני מודיעין – שתי וועדות חקירה, ועדת ידין-שרף, ולימים ועדת אגרנט, המליצו חד-משמעית שימונה "יועץ לענייני מודיעין" ליד ראש הממשלה, חלפו למעלה משלושים שנה והמלצה זו לא יושמה. התפקיד התקיים פרק זמן קצר כאשר יצחק רבין מינה את האלוף רחבעם זאבי לתפקיד היועץ למודיעין, נוסף על תפקידו כיועץ לענייני טרור. אך לזאבי היו תביעות ארגוניות ותקניות שדרש למלאן קודם כניסתו לתפקיד, והוא מעולם לא הגיע למעשה לעסוק בנושא. עוד אפיזודה הייתה גם היא בימי כהונתו של יצחק רבין כראש ממשלה – מינוי האלוף יהושפט הרכבי. הרכבי אמנם מילא את התפקיד במשך שנה (קצת בתקופת רבין ואחר-כך חודשים מספר בימי בגין), אבל גם ניסיון זה לא כלל עיסוק של ממש בבחינה ובתיאום של הערכות המודיעין המגיעות אל שולחן הממשלה, תוך הדגשת ההבדלים בהערכה.

חיוני ואף הכרחי לאייש את המשרה של יועץ לענייני מודיעין אם חפצים לממש פלורליזציה של גופי הערכה והתרעה בישראל. לכך אנו זקוקים לאיש מקצוע מעולה, אך גם לאיש שיש לו פנאי להתמסר לתפקיד הזה. אין זה יכול להיות המזכיר הצבאי של ראש הממשלה ועוד פחות מזה, ראש הממשלה עצמו.

מסקנות

מכל האמור לעיל, ברורה הדומיננטיות של צה"ל ושל מערכת הביטחון בתהליך הערכת המודיעין. אין בידי הממשלה, למרות כל הניסיונות שנעשו והוצגו לעיל, גופי הערכה בעלי משקל המציגים הערכת מודיעין חלופית לזו שמציג אמ"ן. ועוד, צה"ל אינו רק המציג לקברניטים את הערכת המודיעין אלא הוא גם מציע את הדרכים להתמודד עם "המציאות" המתפרשת מאותה הערכת מודיעין. ולכן בהעדר חלופות המוצגות לממשלה בידי גופים שאינם צבאיים (למשל המועצה לביטחון לאומי), הצעות מערכת הביטחון הן אילו המתקבלות בידי הממשלה. עקב כך יש סכנה גדולה של הסתגרות בתוך קונספציה.

אפשר להתמודד עם מגרעות אלו באמצעות יישום תהליך קבלת החלטות פלורליסטי, אשר במסגרתו יוקם גוף שגם יעסוק במחקר המודיעיני וגם יציג חלופה מדינית-אסטרטגית לזו שמציעה מערכת הביטחון. כל עוד אין מועצה לביטחון לאומי ראויה לשמה, יש גוף אחד היכול למלא את התפקיד הזה – משרד החוץ. לדאבוני עד היום נמנע משרד החוץ מלפעול בכיוון זה. נראה כי עד שלא יהיה ראש ממשלה וממשלה שאכן ירצו לשנות את תהליך קבלת ההחלטות, יישארו הדברים כמו שהם. לפיכך חושש אני שהמחיר הכבד ששילמה מדינת ישראל לפני שלושים שנה לא הניב את הפרות הראויים.

הפתעה אסטרטגית בעתיד?

אפרים קם

הזעזוע הקשה שנבע ממלחמת יום הכיפורים העלה כמה שאלות, שחלקן מעסיקות עד היום את ההנהגה המדינית והצבאית ואת הציבור בישראל. אחת המרכזיות שבהן נוגעת למהותה ולמשמעותה של ההפתעה שקדמה למלחמה: באיזו מידה עלולה ישראל למצוא עצמה חשופה שוב להפתעות אסטרטגיות מסוג זו שהייתה במלחמת יום הכיפורים? העיסוק בשאלה זו אינו חדש; הוא מעסיק שני דורות של קברניטים, אנשי מודיעין וחוקרי אקדמיה במדינות שונות. הדעות בסוגיה זו חלוקות: יש הטוענים כי המודיעין נוטה להיכשל כל אימת שהוא מגיע לצומת הערכה אסטרטגית משום שהדבר נובע מטבעו וממגבלותיו; ויש המסרבים לקבל גישה דטרמיניסטית זו וסבורים שטיפול מקצועי וזהיר בסוגיות הערכה אסטרטגית יוכל למנוע, או לפחות לצמצם, הפתעות קשות. הדברים הבאים מבקשים להוביל למסקנה, שהתרחשות הפתעה אסטרטגית אינה גזירת גורל, אולם יש סיבות רבות להניח שסבירות התרחשותה בעתיד היא גבוהה.

הסיבה הראשונה היא המאזן ההיסטורי. הפתעה אסטרטגית היא תופעה רווחת. רוב המלחמות, מאז מלחמת העולם השנייה לפחות, החלו בהפתעה. מדינות שכבר הופתעו אינן מחוסנות מפני הפתעה חוזרת. מאז מלחמת יום הכיפורים לא הופתעה ישראל שוב מפרוץ מלחמה מהסיבה הפשוטה שהערבים לא פתחו במלחמה נוספת נגדה. ואולם היא הופתעה ממהלכים אחרים, למשל החלטתו של סאדאת לבוא לירושלים בנובמבר 1977, או מפרוץ האינתיפאדה הראשונה, כעשור אחר-כך. אם בשנים שאחרי מלחמת יום הכיפורים הייתה במערכת המודיעין בישראל רגישות יתר לאפשרות ההפתעה עקב החוויה הטראומתית של הפתעת אותה מלחמה, הרי אפשר להניח שרגישות זו התכרסמה מטבע הדברים במהלך השנים: בקהילת המודיעין של ישראל משרתים כיום מעטים שחוו בעצמם את אותה טראומה; בעבור רוב אנשיה, הפתעת מלחמת יום הכיפורים ולקחיה הן פרשות היסטוריות, לא אישיות. הסיבה השנייה נוגעת לאיכות המידע המודיעיני המשמש בסיס לגיבוש הערכות אסטרטגיות. כמות החומר העומד לרשותה של קהילת המודיעין בישראל הולכת וגדלה במרוצת הזמן. גם איכותו משתפרת במובנים רבים. ואולם המידע הדרוש לשם גיבוש הערכות ברמה

האסטרטגית הוא מידע "קשה" – מידע שיהיה חד-משמעי ושלא יותר סימני שאלה בנוגע להתנהגותו בעתיד של הצד השני. מידע כזה מצוי בשפע יחסי בנוגע לסוגיות טקטיות ונקודתיות, אך הוא נדיר בנוגע לסוגיות אסטרטגיות. במקומו של מידע קשה בסוגיות אסטרטגיות, עומדים לרשותם של חוקרי מודיעין מה שקרוי סימנים מעידים, שהם ידיעות המציגות קטעים של פעילותו הצבאית, הטכנולוגית, המדינית והכלכלית של האויב. אלא שסימנים מעידים הם בסיס בעייתי לצפיית התנהגותו העתידה של הצד השני. אחת הבעיות הכרוכות בסימנים מעידים היא, שמבחינה הגיונית הם ניתנים להסבר בשניים או בשלושה כיוונים שונים, שקשה להכריע ביניהם ולהצביע בבירור על תרחיש התנהגותו הצפויה של האויב.

הגידול שחל במהלך השנים בכמותו של המידע המודיעיני והשיפור שהסתמן באיכותו אינם מבטיחים שבעתיד הקרוב יהיה אפשר להשיג מידע קשה שייתן תשובה חותכת לסוגיות הערכה אסטרטגיות, כגון הערכת החלטתו של הצד השני – האם פניו למלחמה או לשלום. בעשרות השנים האחרונות הושגו בעולם פריצות דרך חשובות בכמה מתחומי האיסוף המודיעיני, אך שיפורים אלה אינם מסייעים הרבה להשגת מידע קשה הנוגע להחלטות אסטרטגיות. ההתקדמות הגדולה שהושגה בתחום מודיעין התקשורת לסוגיו אינה תורמת הרבה להבנת הכרעות אסטרטגיות משום שמנהיגים אינם נוהגים לתת ביטוי להכרעותיהם החשאיות בצינורות תקשורת העלולים להיחשף. גם ההישגים הגדולים בתחום המודיעין החזותי – תצלומי אוויר, לוויינים ומטוסים ללא טייס – משקפים היטב את פעילות הצד השני, אך אין הם חושפים חד-משמעית את כוונותיו. החידושים של שני העשורים האחרונים בתחום המודיעין הגלוי – מרשתות החדשות של הטלוויזיה בכל שעות היממה עד האינטרנט – מביאים שפע עצום של מידע, אך לא מידע קשה על החלטות אסטרטגיות מסוגות של הצד השני.

סיבה שלישית היא מורכבות הסוגיות האסטרטגיות. סוגיות נקודתיות מתאפיינות בהיקף מוגבל של מרכיבים ובאפשרות להשיג מידע קשה עליהן. משום כך קל יחסית לשקלל את מרכיביהן ולהעריך את משמעותן ואת כיווני התפתחותן. לעומת זאת, סוגיות אסטרטגיות מתייחדות בהיקף רחב של מרכיבים, המזינים אלה את אלה במרחב זמן ארוך יחסית ובמעגלי השפעה מקיפים. כך, הערכות על התקרבות המלחמה, או לחלופין השלום, בנויות על שקלול של מרכיבים רבים: מדיניים, ביטחוניים, צבאיים, כלכליים, חברתיים ולעיתים גם דתיים ותרבותיים. ההנחות הטמונות ביסוד הערכות אלה מגובשות בידי אנשים רבים מתחומים שונים, שלעיתים אינם מוכרים ומזוהים.

מורכבות הסוגיות האסטרטגיות יוצרת מעגלים של תלות הדדית: קיימים היזון הדדי ותלות בין ההנחות שביסוד ההערכות האסטרטגיות. יש גם קשר של תלות והיזון חוזר בין אנשי המודיעין ברמות השונות, בינם לבין אנשי המבצעים, ובין המודיעין לקברניטים. בשל

תלות הדדית זו, המודיעין אינו האחראי היחיד להפתעה האסטרטגית, ויסודותיה קשורים גם לדרגים מבצעיים ולמקבלי החלטות – אנשי צבא ומדינאים. גם התקשורת מזינה, היום יותר מבעבר, את התהליך של גיבוש ההערכות. תלות זו מקשה לאתר את החוליות החלשות בתהליך בנייתן של ההערכות האסטרטגיות, ושגיאות הנעשות במהלך גיבושן של ההערכות אינן נחשפות בעוד מועד. בהסתכלות לעתיד נראה שמורכבות הסוגיות האסטרטגיות לא תקטן וייתכן שאף תגדל, ולפיכך יישאר בעינו הקושי להתמודד עמן.

הסיבה הרביעית נוגעת לטיבן של קונספציות או מסגרות חשיבה. ועדת אגרנט כבר הצביעה על תפקידה המרכזי של הקונספציה שאומצה בידי אגף המודיעין והובילה להפתעת מלחמת יום הכיפורים – מצרים לא תצא למלחמה לפני שתשיג יכולת תקיפה אווירית בעומק ישראל. הבעיה אינה טמונה בעצם קיום הקונספציה, שכן בלא גיבוש מסגרת חשיבה אי-אפשר להבין את המידע המודיעיני ולפרשו. הבעיה נובעת מנטייתן של קונספציות להתקשח גם כאשר המציאות משתנה, או אפילו במקרים שמלכתחילה לא תאמה המציאות את הקונספציה. עקב קשיחות זו, כאשר מתקבל מידע הנראה סותר את ההערכה המקובלת, המעריך נוטה לדבוק בהערכה ו"לכופף" את המידע המתקבל כדי להתאימו אליה. מאחר שבדרך כלל מידע ניתן להתפרש בצורות שונות, ברוב המקרים אין המעריך חש צורך לשנות את הערכתו, ואין הוא מבחין בפער שבינה לבין המציאות. גם אם הוא מבחין בפער זה ומוכן לשנות את הערכתו, שינוי ההערכה נעשה באיטיות, באופן חלקי, ובמקרים רבים – מאוחר מדי. מאחר שקשיחות של קונספציות נטועה בטבע האנושי, נטייה זו לא תשתנה בעתיד והיא תמשיך להשפיע לרעה על היכולת למנוע הפתעות אסטרטגיות.

הסיבה החמישית לסבירותה הגבוהה של התרחשות הפתעות אסטרטגיות נובעת מאופיו של המודיעין כארגון. חוקרי מודיעין אינם זאבים בודדים. הם נמצאים בתוך חבורה של עמיתים, ממונים וכפופים, המשפיעים על הערכתם – לחיוב, אבל גם לשלילה. יתר על כן, חבורה זו היא חלק מארגון גדול יותר – סוכנות המודיעין, קהילת המודיעין, ולעתים גם הארגון הצבאי – ואף הוא משפיע על דרך חשיבת החוקרים. להשפעה זו יש ביטויים שליליים, כגון דחייה של יחידים החולקים על ההערכה המקובלת, או אימוץ בלא בקרה את דעתם של המובילים בקבוצה, ובייחוד של מנהיגי הקבוצה או של המומחים שבה. חיכוכים בין הארגונים בקהילת המודיעין, חוסר תיאום וחוסר תקשורת ביניהם או נטייתם להישען על נוהגי קבע עלולים לגרום להטיות של הערכת המודיעין. על אלה נוספות השפעתה של מערכת היחסים בין ראשי המודיעין לקברניטים המדיניים והצבאיים, שאף היא עלולה להטות את הערכת המודיעין לשלילה. השפעות ארגוניות אלה אינן צפויות להיעלם בעתיד.

מעצורים וקשיים אלה הניעו רבים, בקהילות המודיעין בעולם ובאקדמיה, לבחון את השאלה, האם אפשר למנוע הפתעה אסטרטגית, או לפחות לגרום לצמצומה המשמעותי של התרחשותה. בעשורים האחרונים נבחנו דרכים לשפר את תהליכי המחקר המודיעיני באמצעות

שיפור תהליך גיבוש ההנחות המחקריות המונחות בבסיס ההערכות, או על ידי שיפור עיבוד המידע המודיעיני, ובכלל זה באמצעות שימוש בתוכנות מחשב למיניהן. התוצאה הייתה שיפור מוגבל בתהליך המחקרי, אך לא יותר מזה. כיוון בדיקה אחר היה ניסיון לשפר את התהליכים ואת המבנים הארגוניים של עבודת המודיעין – לדוגמה באמצעות בניית מערכת מודיעין פלורליסטית, שבה יפעלו במקביל כמה גופי מודיעין חזקים שיוכלו להציג הערכות מודיעין חלופיות, או על ידי שיפורים באיסוף המידע המודיעיני. התועלת בכיוון זה עשויה להיות מוחשית יותר, אלא שבצד התועלת עלולים להופיע גם נזקים. למשל, שיפור האיסוף המודיעיני צפוי להוביל להשגת מידע איכותי יותר, אך הדבר יגדיל גם את כמות המידע הלקוי והמשובש. בכל מקרה, הגדלת כמות המידע תקשה על הטיפול המחקרי בו משום שמספר החוקרים אינו גדל בדרך כלל בהתאמה לגידול בהיקף המידע. יתר על כן, כבר נרמז לעיל שהבעיה בנייתוח סוגיות אסטרטגיות אינה השגת מידע איכותי יותר בפני עצמו, אלא השגת מידע קשה שיבהיר את כוונות האויב בלי להשאיר סימני שאלה כלפיהן. השגת מידע כזה תהיה תמיד משימה קשה מאוד. מכל מקום, נראה שהשיפורים בשני הכיוונים הנזכרים לא יובילו בעתיד הקרוב לפריצת דרך במניעת הפתעות אסטרטגיות.

ולבסוף, המזרח התיכון הוא אזור רווי בעיות ביטחון הנובעות מכמה ממאפייניו: ריבוי סכסוכים בין מדינות האזור; ריבוי של בעיות מיעוטים המשפיעות על מצב הביטחון הפנימי במדינות רבות באזור ועל הסכסוכים ביניהן; הפיצול הקיים באזור בין מדינות עשירות לעניות, ובין מדינות בעלות עוצמה צבאית גדולה יחסית לבין מדינות נטולות עוצמה צבאית ממשית; קיום צבאות ומאגרי נשק גדולים באזור ובהם מאגרי נשק להשמדת המונים, נשק שכבר הופעל במהלך מלחמות במזרח התיכון; מעורבותן והתערבותן של המעצמות באזור, שיש לה משמעות ביטחונית ממדרגה ראשונה. כפועל יוצא מכל אלה, המזרח התיכון בשני הדורות האחרונים מתאפיין בריבוי מלחמות ופעולות צבאיות, ריבוי שאין דומה לו באזורים אחרים.

מאפיינים אלה תורמים לכך שבמזרח התיכון מתרחשים תהליכים מהירים, שקשה לאבחן את תחילתם ומגמתם. פעמים רבות הסימנים המעידים על תהליכים כאלה צצים בשלב מאוחר וקשה לאתדם במועד, וגם כאשר הם מופיעים – כיוונים ועוצמתם אינם ברורים במידה מספקת. משום כך, על הפרק עומדת, בכל זמן נתון כמעט, האפשרות של תפנית אסטרטגית באזור, בייחוד בשלוש סוגיות, שבהן כבר התרחשו הפתעות אסטרטגיות: פרוץ מלחמה, פריצת דרך לשלום, התמוטטות משטרים. מאחר שמבחינת מאפיינים אלה המזרח התיכון לא ישתנה כנראה בעתיד הנראה לעין, יישארו בעינם הפוטנציאל והתשתית להפתעות אסטרטגיות נוספות.

ניתוח זה מוביל למסקנה כפולה. הראשונה – כבר היו סוגיות, גם ברמה האסטרטגית, שבהן הערכות המודיעין קלעו אל המטרה. ואולם יש סבירות גבוהה שגם בעתיד יתרחשו הפתעות אסטרטגיות – בעולם בכללו, במזרח התיכון בפרט, וגם כאלה שיהיו קשורות לישראל. המסקנה השנייה היא – אף שהמסקנה הקודמת אינה אופטימית, הפתעה אסטרטגית אינה אסון טבע בלתי נמנע. באמצעות זהירות, פתיחות, ניסיון ואינטואיציה אפשר להגיע להערכות אסטרטגיות נכונות, או לפחות לצמצם את מרווח הטעות שבהן. מאחר שסיכוני ההטיה של הערכות אסטרטגיות טבועות במהותן, יעשו נכון הקברניטים אם יביאו בחשבון מראש את האפשרות שההערכה תחטיא, ולכן יתכננו ויתארגנו, מחשבתית ומעשית, למקרה שתתרחש הפתעה אסטרטגית.

אש"ף והשאלה הישראלית

מרק הֶלֶר

ביוני 1974 התכנסה בקהיר המועצה הלאומית הפלסטינית (מל"פ) ה-12 במניין. בכינוס זה, הראשון לאחר מלחמת יום הכיפורים, באה לידי ביטוי מוסמך הראייה הפלסטינית את משמעויות המלחמה ואת המציאות הפוליטית שנוצרה במזרח התיכון בעקבותיה. ראייה זו נוסחה בדו"ח הפוליטי שהוגש למועצה בידי הוועד הפועל של אש"ף. כן נכללו בדו"ח כמה מסקנות והערכות שפירוטן את האילוצים שבהם היה על אש"ף להתחשב אם יבחר למלא תפקיד במשחק הפוליטי האזורי.

ראשית, בדו"ח בוטאה אכזבה מן השלב שבו הופסקה המלחמה. בראייה הפלסטינית, כפי שהשתקפה בדו"ח, "התמשכות קרב אוקטובר" הייתה מובילה להתמוטטות החברה הישראלית ומאפשרת לפלסטינים לקדם פתרון נוח מבחינתם לבעייתם. כמו כן ביטא הדו"ח אכזבה מהפסקת אמברגו הנפט על המערב: "ההחלטה להפסיק את החרם נפלה בטרם עת, ואנחנו מודעים לכך ששימוש בנשק הזה לא מיצה את הפוטנציאל שלו". הערה נוספת, חשובה ביותר, נגעה למה שהתרחש – וליתר דיוק למה שלא התרחש – בחזית המזרחית של המלחמה. בדו"ח נאמר: "מלחמת אוקטובר חשפה את המשטר ההאשמי הסוכן ואימתה את שיתוף הפעולה בינו לבין ישראל, את נטישתו את החלטות המועצה הערבית להגנה ואת כישלונו לפתוח חזית מזרחית, על אף הדרישות לעשות כן, אפילו כשהדרך לירושלים הייתה פתוחה". ובהמשך הדו"ח נכתב: "חובה עלינו עכשיו להגדיר את גישתנו לכל הסוגיות האלה ולעמדות הערביות השונות, ובייחוד לאינטריגות הירדניות, משום שמובן לכול, שוב, שירדן חותרת לשלוט מחדש בגדה המערבית ולהחיות מחדש את רצונה להקים את הממלכה הערבית המאוחדת."¹

אפשר לסכם הערכות אלו כדלהלן: המלחמה שלא הייתה בחזית המזרחית – הן השקט בשטחים שבשליטת ישראל במהלך המלחמה והן אי-פתיחתה של חזית נוספת בידי ירדן – הובנה בעיני אש"ף כהלכה. משמעותה הייתה, שאי-אפשר לשחרר את השטחים באמצעים

1. ראה: Iraqi News Agency, as cited in: BBC, *Survey of World Broadcasts*, ME/4617/A/2, 5 June 1974. (תרגום המחבר)

צבאיים – לא מתוך השטחים עצמם ולא באמצעות מלחמה מעבר לגבול, משום שהמשטרים הערביים דואגים לאינטרסים שלהם ולא ייצאו למלחמה למען הפלסטינים. ראייה זו השתמעה גם מן הביקורת המרומזת בדו"ח על החלטותן של מצרים וסוריה להפסיק את המלחמה ועל החלטתה של סעודיה שלא למצות את חרם הנפט על המערב. המסקנה שנגזרה מכל אלה הייתה, שאין לסמוך על מדינות ערב שיפעלו לקידום האינטרסים הלאומיים הפלסטיניים. ועם זאת לא היה יכול אש"ף להרשות לעצמו להתעלם לחלוטין ממדינות ערב. לאחר המלחמה גיבשו מדינות העימות אסטרטגיה שלבית לניהול הסכסוך עם ישראל. גישה זו באה לידי ביטוי בהחלטות ועידת הפסגה שהתקיימה באלג'יר בדצמבר 1973. בהחלטות הוועידה צוינה נכונות לקדם שלום עם ישראל על בסיס נסיגת ישראל מן השטחים שנכבשו ב-1967 והכרה בזכויות הלאומיות של הפלסטינים – שתי מטרות שנוסחו במונחים של יעדי ביניים. במילים אחרות, הוועידה העניקה לגיימיציה קולקטיבית, אמנם במסגרת אסטרטגיה שלבית, להשתתפות של מדינות ערביות בתהליך שלום אזורי. למעשה הכשירה הפסגה את ההיגיון הפוליטי שהיה מונח ביסוד הסכמי הפרדה, שהושגו ב-1974 בתיווך ממשל הנשיא ניקסון, בין ישראל ומצריים ובין ישראל וסוריה. איום מן המעמד של אש"ף היה האפשרות שירדן, אף-על-פי שלא השתתפה במלחמה, תחזור למשחק הפוליטי ותנסה להגיע להסדר עם ישראל. ואכן ירדן, יחד עם מצרים, ישראל, ארצות הברית וברית המועצות, השתתפה בוועידה הבינלאומית להסדר הסכסוך הישראלי-ערבי, שנפתחה בדצמבר 1973 בז'נבה.

משמעות התפתחויות אלו הייתה, שכדי למלא תפקיד בזירה האזורית ולקחת חלק, ולו עקיף, במהלכים מדיניים שישפיעו על עתיד השאלה הפלסטינית, היה על אש"ף למתן במידה מסוימת את העמדה הפלסטינית כלפי הסכסוך עם ישראל. מסקנה זו באה לידי ביטוי בהחלטות המל"פ ה-12. בהחלטות אלו פורטה אסטרטגיית המאבק כפי שגובשה לאחר המלחמה ולנוכח התפתחויות פוליטיות שחלו באזור בעקבותיה, ועיקרה אימוץ גישה שלבית לניהול הסכסוך. החשובות בין ההחלטות שהתקבלו במל"פ היו:

סעיף 1: אש"ף מאשר את [דחיית] "החלטת מועצת הביטחון 242, אשר מתעלמת מהזכות הלאומית של עמנו ומתייחסת למטרה של עמנו כאל בעיה של פליטים. לכן המועצה מסרבת לכל קשר עם ההחלטה בכל רמה שהיא, ערבית או בינלאומית, ובכלל זאת ועידת ז'נבה."

בסעיף הבא תוארה המסגרת האסטרטגית למאבק. ככתוב:

סעיף 2: "אש"ף יאבק בכל האמצעים, אבל בעיקר במאבק המזוין, לשחרר את השטח הפלסטיני ולהקים את הרשות העצמאית הלאומית הלוחמת של העם בכל חלק מן השטח הפלסטיני שישוחרר."

משמעותו של סעיף זה הייתה הענקת הכשר למאבק לאו דווקא באמצעים אלימים, וכן הכרה באפשרות שהאדמה הפלסטינית לא תשוחרר באחת. כלומר, לראשונה ניסח אש"ף יעד

ביניים. שלא כבהצהרות קודמות, לא דובר הפעם על "שחרור פלסטיין" אלא על שחרור "שטח פלסטיני". וכן צומצמה ההתנגדות לתהליך המדיני להתנגדות ממוקדת להחלטה 242 של מועצת הביטחון.

בה בעת נצמד אש"ף לעמדה המסורתית של אי-הכרה בישראל: סעיף 3: "אש"ף ייאבק בכל הצעה ל[הקים] ישות פלסטינית, שמחירה יהיה הכרה, פיוס, גבולות בטוחים, ויתור על זכויות היסטוריות ונישול בני עמנו מזכויותיהם לשוב [לאדמתם] ולקבוע את גורלם באדמת המולדת."²

בסעיפים אלה בוטאה הכרה פלסטינית בצורך לפעול בזירה הפוליטית. החלטות המל"פ הצביעו על הכרה בהזדמנות שפתחה לאש"ף המציאות האזורית שנוצרה לאחר המלחמה. הזדמנות זו נבעה מאזלת-ידן הצבאית והמדינית של מדינות ערב, כפי שהוכחה במלחמה עצמה, ומתנופת הדיפלומטיה שלאחריה. אכן, הן לכשל הצבאי הערבי והן למאמצים לקדם הסדר עם ישראל בדרכי משא ומתן הייתה משמעות מאיימת בעיני אש"ף, שכן אלה כרסמו ברלוונטיות של אסטרטגיית המאבק שהנחתה את דרכו עד אוקטובר 1973. אך אש"ף השכיל, ואולי נכון יותר לומר שלא הייתה לו ברירה אלא להשתלב, באיטיות ולא בלי נסיגות, בערוץ הדיפלומטי, וכך הפך את דרך המאבק הזאת להזדמנות פוליטית.

אמנם גם לאחר אימוץ אסטרטגיית השלבים המשיכו ארגונים החברים באש"ף במאבק מזוין, כלומר מעשי טרור. ואולם במהלך השנים הבאות היה אש"ף מעורב בעשייה פוליטית בלתי פוסקת – על-פירוב מגושמת, הססנית, חובבנית, לא עקיבה, צבועה ואפילו שקרית. עשייה פוליטית זו הועילה להדוף את האיום של החזרת הגדה המערבית לשליטה ירדנית. כמו כן השכיל הארגון לנצל את האהדה הגוברת אליו, הן בשטחים שבשליטת ישראל והן בעולם הערבי, כדי לקבע ולשריין את מעמדו כנציג הלגיטימי הבלעדי של העם הפלסטיני ולצקת תוכן פוליטי בהחלטה רשמית שהתקבלה ברוח זו בוועידת הפסגה הערבית שהתכנסה ברבאט באוקטובר 1974.

במקביל לפתיחות המתגבשת באש"ף כלפי ערוץ המאבק הדיפלומטי, חלה התפתחות בהלך הרוחות בשטחים עצמם. התפתחות זו, שעיקרה היה חוסר נכונות גובר להסכים עם המצב הקיים, התבטאה הן בעלייה בפעילות הטרור והן במאמצים להתארגנות פוליטית לאומית. מיד לאחר המלחמה, בנובמבר 1973, פעל אש"ף למימוש החלטה שקיבל בתחילת אותה שנה, להקים ארגון חזית בשטחים. החלטה זו, יודגש, התקבלה בתגובה להתעוררות פוליטית שגרשמה בשטחים לפני פרוץ הקרבות באוקטובר. מכאן שהיה אפשר לזהות בשטחים התעוררות שלא נולדה בעקבות המלחמה אלא הואצה על ידי המלחמה ותוצאותיה. התמקדותו הגוברת של אש"ף בשטחים שיקפה גם הערכה, שמאבק מזוין בזירה זו לא יפגע במהלכים

2. Arab Report & Record, no. 11, 1-15 June 1974, p. 239. (תרגום המחבר)

הדיפלומטיים שבהם היה הארגון מעורב. ישראל פעלה נחרצות לסיכול המאבק המזוין ולסיכול ההתארגנויות הפוליטיות הפלסטיניות. ועם זאת שיקפה המדיניות של ישראל זיהוי בין שני ממדי ההתפתחות: התגברות המאבק המזוין וההתעוררות המוסדית, תוך התעלמות למעשה מן המשמעויות הפוליטיות של ההתעוררות בשטחים.

המשקיף העיתונאי אדי סופר, למשל, התרשם מן השינוי המתהווה וניסח את מסקנותיו בלא מערכות מודיעין תומכות או משרד לתיאום פעולות בשטחים. במאמר שפרסם **במעריב** ב-23.11.74, וכותרתו "תמורה בהלך הרוחות בין ערביי יהודה ושומרון", הוא כתב:

שוחחתי עם עשרות אישי ציבור ביהודה ושומרון וברצועת עזה, בני חוגים שונים ובעל גישות שונות. התקופה שבאה לאחר המלחמה הייתה לגבי אחדים מהם תקופת מפנה. לפני שלוש או ארבע שנים בלט הפיצול בצמרת הפלסטינית, ושתיים-שלוש גישות התרוצצו בה. עתה, מפתיעה מידת תמימות הדעים השוררת, לא רק בין אנשי הצמרת, אלא אף בין קשישים וצעירים, שמרנים וחדשנים. עובדה זו בולטת ביותר, ומוטב לדעתה בעוד מועדה. בימים אלה מתגבש בקרב תושבי השטחים קונצנזוס לאומי, מתהווה אחדות דעים שחסרה להם שנים רבות, ובולטת בהקבלתה לעמדה האחידה שמפגינים הארצות הערביות השונות. אחדים מן התהליכים שגרמו לכך ברורים ובולטים, אחרים נסתרים יותר:

1. ההרגשה שהמלחמה האחרונה, מלחמת רמדאן, החזירה לערבים את הכבוד שאיבדו במלחמת ששת הימים. בשיר שעדיין לא ראה אור, אומרת המשוררת משכם פדווה טוקאן, כי המלחמה האחרונה החזירה את קווי היופי לפני הערבים, פנים אשר נמחקו לאחר יוני 1967.
2. הרגשה כי ההנהגה הערבית, שהפגינה באחרונה אחדות עמדה, פועלת כיום מעמדה חזקה. הפעלת נשק הנפט בפעם הראשונה בתולדות הערבים ואהדת מדינות אפריקה ואירופה לעניין הערבי, מחזקות הרגשה זו.
3. ירידת קרנה של ירדן ובידודה בזירה בין-ערבית, כתוצאה מהימנעותה מהשתתפות במלחמה. נשיאי סוריה ומצרים הכריזו בבהירות, שהמלך חוסיין אינו רשאי לייצג את העם הפלסטיני או לדבר בשמו.
4. ההרגשה העזה של אוכלוסיית השטחים, כי ממשלת ישראל פועלת כיום מעמדה חלשה, כי פוקדים אותה מלחמות יהודים, ואין היא נהנית מאמון הציבור.
5. ולבסוף, הרגשת שותפות הגורל של תושבי יהודה ושומרון והרצועה, שנתחזקה במלחמת יום הכיפורים ולאחריה.

משקיף זה לא היה בודד. אבל הבנתו ועמדותיו, כמו אלו של משקיפים אחרים שהתרשמו כמוהו משינוי האווירה, לא השתקפו כלל בדיון הממשלתי. מדיניותה של ישראל כמו התעלמה מן המציאות המתפתחת בשטחים, כפי שהתעלמה מן הפתיחות הגוברת בקרב הנהגת אש"ף

לרעיון התהליך המדיני. וכך הציבה ישראל גבולות בפני העשייה הפוליטית הפלסטינית הן בזירה הבינלאומית, הן בשטחים והן בתחום המפגש בין אש"ף לבין תושבי השטחים. בתחילת שנות השבעים, גם לאחר מלחמת יום הכיפורים, עדיין לא הצטלבו שתי מגמות השינוי: הפתיחות הגוברת בצמרת אש"ף כלפי הערוץ הדיפלומטי וההתעוררות הלאומית בשטחים. אש"ף עדיין היה רחוק מלהתקבל אצל תושבי השטחים כנושא דגל המאבק הלאומי. התייצבותו בחזית המאבק תתמסד רק שנים אחר-כך. ובכל זאת היה אפשר לראות בהתעוררות בשטחים, בייחוד לאחר המלחמה, אות מבשר להתגבשות שתי חזיתות המאבק הפלסטיני לכלל אחת: ברבות השנים ייעשה אש"ף, שהוקם כדי לייצג את הבעיה הפלסטינית שנוצרה ב-1948, גם לנושא הדגל של בעיית השטחים, שנולדה ב-1967. הממסד הישראלי לא בחן את משמעויות ההתעוררות הפוליטית בשטחים ואת התגבשות הגישה המדינית בקרב מנהיגות אש"ף ולא חזה את השתלבותן הנצברת לאורך זמן של שתי ההתפתחויות האלו.

אפשר לומר שבין כל השחקנים המדיניים, הגורם הממשלתי-הממסדי היחיד שהבחין בתמורות האלה ושהעריך נכון את השלכותיהם לא היה מנהיג ישראלי, אלא המדינאי האמריקני הנרי קיסינג'ר. לכן לאחר השלמת הסכמי הביניים בין ישראל לבין מצרים וסוריה, ושבוע לאחר הכינוס של המועצה הלאומית הפלסטינית ביוני 1974 הוא בא לישראל. מטרת ביקורו הייתה לנסות ולהשפיע על הממשלה שתכיר בכך שהגיעה העת לשאת ולתת עם ירדן על הסכם ביניים, על הסכם הפרדת כוחות, על הסכם כלשהו – כדי להחיות את ההידברות הישראלית-ירדנית. על מנת לשכנע את בני שיחו הישראלים בדחיפות העניין, הזהיר קיסינג'ר בעצם: "או שתתעסקו היום עם חוסיין או שתתעסקו מחר עם ערפאת."

ואולם, ממשלת ישראל לא הייתה מעוניינת כלל בהסכם חלקי, בהסכם ביניים או בהסכם הפרדת כוחות עם ירדן. אחת הסיבות לכך הייתה, שיצחק רבין אימץ את הבטחתה של גולדה מאיר – הבטחה שניתנה בשעה שניסתה להרכיב ממשלה חדשה לאחר בחירות 1973 ולשכנע את המפד"ל להצטרף לממשלה – לא להסכים לויתור טריטוריאלי כלשהו בגדה המערבית, להבדיל מרמת הגולן או סיני, בטרם בחירות כלליות. גישה זו לא נבעה אך ורק מטעמים אידיאולוגיים או פוליטיים, שהרי המפד"ל ממילא לא הצטרפה לממשלה שהוקמה בראשות יצחק רבין אלא כחצי שנה לאחר מכן. גישה זו שיקפה את השיח של הימים ההם, שהיה לרוב אסטרטגי, ובמובן הגיאוגרפי בלבד. חשיבותם האסטרטגית של מכשול המים או רכס ההר בגדה דוקלמו בפי כול, כפי שדוקלמו חשיבותם האסטרטגית של מעברי המיתלה והגידי בסיני, וכן הכורח האסטרטגי שבשליטה בשארם אל-שייך. השיח לא עסק באסטרטגיה במובן הדמוגרפי של המילה, כלומר בבעייתיות הביטחונית והמדינית הקשורה בשליטת ישראל באוכלוסייה ערבית גדולה ומתרבה במהירות – אוכלוסייה שלא ניתן לגרש אותה, לייחד אותה, לאזרח אותה או לחסל אותה. ולכן השיקולים האסטרטגיים במובנם הצר, יחד עם

הפוליטיקה הקטנונית של מפלגת העבודה בשנים ההן, הם שגברו והכריעו את הכף לטובת מדיניות שלא הביאה בחשבון את המשמעות ארוכת הטווח של התעלמות מן הגורם הפלסטיני במשוואת הכוחות במזרח התיכון, ואת השינויים שהתחוללו בו-בזמן בפוליטיקה הפלסטינית עצמה – הן בשטחים, הן מחוץ לשטחים – והן את מגמת ההשתלבות בין שתי המערכות. תוצאת התעלמות זו הייתה דחיית הרעיון של סיג ושיח כלשהו עם ירדן. משמעות החלטת ועידת רבאט, שהעניקה לאש"ף את זכות הייצוג הבלעדי של העניין הפלסטיני, הייתה שלילת זכות הדיבור בנושא מן המלך חוסיין. בנובמבר 1974 אישרה העצרת הכללית של האו"ם את "זכותו של העם הפלסטיני בפלסטין להגדרה עצמית" וכעבור שבועות מספר הופיע יאסר ערפאת בעצרת הכללית של האו"ם. במילים אחרות, בסרבה לתגמל את מי שנמנע מלהשתתף במלחמת יום הכיפורים, סייעה ממשלת ישראל לאש"ף להדוף את האיום על מעמדו, שנבע מאפשרות החייאתה של האופציה הירדנית.

השתלשלות העניינים מאז דומה לסרט, אמנם סרט שמוקרן ב-slow motion, אבל סרט מתמשך, רב-פרטים ומורכב עלילה. קשה לקבוע, אפילו בדיעבד, מתי מגיע תהליך פוליטי-היסטורי לנקודת האל-חזור. אפשר לשער, שפרשה זו של קיץ-סתיו 1974, לאחר מלחמת יום הכיפורים, לא הייתה ההזדמנות האחרונה שניתנה לישראל לקבוע מי רלוונטי ומי לא רלוונטי, למי יש זכות ייצוג וממי נשללת זכות זו בשאלה הפלסטינית. יהיו שיטענו שהזדמנות להחיות את האופציה הירדנית טורפדה בידי ממשלת ישראל, זו שדחתה את הסכם לונדון בשנת 1987. בכל מקרה, נדמה שההחמצה בשנת 1974 היא שהותירה חותם עז ביותר על ישראל והשאלה הפלסטינית, ועל אש"ף והשאלה הישראלית.

העולם הערבי והסכסוך

אהוד יערי

נכון לעת הזו הייתה מלחמת יום הכיפורים המקרה האחרון של עימות חזיתי כולל בין מדינת ישראל לבין "העולם הערבי". מאז מתקיים תהליך מתמשך, אמנם רצוף מהמורות אך בלי מעצורים משמעותיים, של נסיגת מדינות ערב ממעגל הלחימה בישראל. תהליך זה הוא אולי המרכיב הדרמטי והדומיננטי ביותר במשוואה האסטרטגית האזורית.

העימות בין ישראל לבין העולם הערבי שינה את פניו מהתמודדות איתנים יבשתית כוללת בין כוחות סדירים, כפי שהתחוללה במלחמת יום הכיפורים, להתמודדות בלתי סדירה לצורותיה. העימות נדד מן הזירה המסורתית – חולות סיני, הבזלת של הגולן – לזירות "חדשות": הגדה המערבית, רצועת עזה, לבנון. העימות אינו מתמקד עוד בקרבות על שטח המלווים, מבחינתה של מדינת ישראל, בתחושה של צורך להדוף איום קיומי, אלא היה למערכה על יכולת עמידה ועל הליבה הרגישה, לאו דווקא הצבאית-טריטוריאלית, של הסכסוך. התהליך הזה מתבטא בין היתר בהתפוגגות קריאתם של כוחות וקולות בעולם הערבי למלחמה יזומה בישראל עכשיו, לאלתר, ללא הכנה או כפי שאמר נאצר בשעתו: "כשנגמור את ההתכוננות". אין בעולם הערבי של השנים האחרונות גורם אחד, ולו גם שולי, הקורא לעימות צבאי כולל עם מדינת ישראל, או המציג את המלחמה הכוללת כתְּזָה וכיעד. קולות אחרים נשמעים בעולם הערבי. מצרים, הגדולה והחזקה במדינות ערב, אומרת בהתמדה, גם אם הצרימות בקולה אינן נוחות לאוזניים ישראליות, שהצבא המצרי נועד אך ורק להגן על המולדת. סוריה אינה מציגה עוד כיעד את האיזון האסטרטגי – strategic parity – המונח שהשתמש בו אסאד האב. לא רק הקריאה למלחמה קונוונציונאלית כוללת מול ישראל, כשנחפוץ או כשנוכל, חלפה מן השיח הפומבי של העולם הערבי; כמוה נעלמה מן השיח הפנימי התורה של "מלחמת שחרור עממית". מונח זה, שזכה לפופולאריות בשנות השישים והשבעים והיה חביב על אש"ף בשעתו, מכנס בתוכו מהדורות שונות של גרילה המונית מפותחת, ברמה שתזכיר את המלחמות בוויאטנאם ובאלג'יריה. התורה הזאת איננה עוד חלק מן השיח ואיש אינו מתייחס אליה, גם לא האדוקים, המיושנים והמאובנים שבקאדר הפוליטי הוותיק של החזית העממית, למשל.

במקום המונחים הישנים מופיעות בשנים האחרונות, מאז מלחמת יום הכיפורים ומן הסתם במידה רבה בעטייה של המלחמה ותוצאותיה, תיאוריות חדשות. תיאוריות אלו מדברות על שחיקה איטית וכרסום הדרגתי של מדינת ישראל ולא כתוצאה של עימות חזיתי כולל. כרסום זה אמור להביא, כפי שמנסח זאת השיח' נאסראללה, להתפוררותה של ישראל כבית עכביש. בחזונו, מערכת הקורים שהעכביש הציוני טווה סביבו תיפרם בתהליך ארוך, שאין יודעים מתי ואיך יגיע לסיום. דבריו מתקבלים ברצינות רבה במקומותינו. אך יש לזכור שהרטוריקה שלו היא אפולוגטית במקרים רבים, ובייחוד כשהוא נדרש לנושא מדינת ישראל. גרסה אחרת של התזה מבוטאות בדבריו של שיח' יאסין המובאים באתר האינטרנט של עבד אל-עזיז רנתיסי או של רמדאן עבדאללה שלח. בשנים האחרונות התפתחה ספרות ענפה שדנה בסוגית הוויתור על הכרעה קרובה. העולם הערבי, ובתוכו גם הגורמים המעורבים במלחמה מתמדת נגד ישראל, ויתרו על הכנעת ישראל בדרך של עימות ישיר, כולל.

התשתית האינטלקטואלית לגישה זו נמצאת במאמר קלאסי שכתב הפרופסור למשפט בינלאומי בוטרוס בוטרוס ראלי, לפני שמונה לשר. המאמר פורסם בשנת 1974 ב**סיאסה דאוליה** – הביטאון שראלי היה עורכו. מאמר זה הוא החשוב ביותר שנכתב בנושא הסכסוך הישראלי-ערבי מאז מלחמת יום הכיפורים, מבחינת השפעתו לטווח הארוך. כותרת המאמר הייתה: "האם ניתן להפוך את ישראל להונג קונג עד שנת 2000?". ראלי שאל, האם ניתן להגיע למצב שבו באמצעות מהלכי שלום, הרגעה והפוגה אפשר לבטל את האתגר והאיום שמציבה מדינת ישראל לעולם הערבי. הגישה הפייסנית שבתפיסה זו אמורה להפוך את ישראל לישות "גוזזת ציפורניים", שניתן לסבול אותה ואולי למוסס אותה במהלך הזמן – מה שיבטל את הצורך לחתור לחיסולה. ראלי לא ידע מה יהיה עתידה של הונג קונג וכיצד תיראה במאה העשרים ואחת, והביא אותה דוגמה לגורם שסין לא צריכה עוד לחתור לחיסולו. מאמר זה של ראלי העניק צידוק והכשר פוליטי ומוסרי לנטישת תורת השלבים ולנסיגה מרעיון המלחמה.

מאמר זה היה הפרוזדור הרעיוני שבו הלך סאדאת ב-1977 לכנסת. בלי תשתית זו היה קשה לראות את המהלך המצרי לירושלים מתבצע. בנוסף השפיע המאמר עמוקות על אש"ף. אנשי הדור הראשון לניהול מגעים עם ישראל, עיסאם סרטאווי, סעיד חממי ואחרים, כולם ניקו מן המאמר הזה והושפעו ממנו, וכך גם במקומות אחרים בעולם הערבי.

לאחר מלחמת יום הכיפורים, עקב שינוי הגישה, נסוג העולם הערבי ל"שלום קר" עם מדינת ישראל, כפי שעשתה מצרים, או ל"מלחמה קרה" נוסח סוריה. ואין הבדל גדול בין השלום הקר לבין המלחמה הקרה. בשלום הקר של מצרים יש מרכיבים של מלחמה קרה. הצבא המצרי אינו נשלח לסיני וכשמסוק או מטוס F-16 תוקף בעזה, מטוסי חיל האוויר המצרי אינם ממריאים ואינם מפגינים מחאה אווירית במרחב תעלת סואץ. הנסיגה הזאת

של העולם הערבי לשלום קר / מלחמה קרה, היא מתמשכת, קבועה ויציבה. היא נבנתה באופן לא פורמלי למדי ולבשה אופי של חגורת פירוז, פיקוח ובקרה סביב גבולותיה של ישראל. חצי האי סיני מפורז ונמצאים בו כוחות מצריים בגודל של דיוויזיה מוקטנת בלבד. על שמירת הפירוז מופקד מאז שנת 1982 ה־*Multinational Force & Observers* (MFO). ה־*United Nations Interim Forces in Lebanon* (UNIFIL) הוצב בלבנון בשנת 1978 לאחר מבצע ליטני. ה־*United Nations Disengagement Observer Force* (UNDOF) מוצב ברמת הגולן מאז חתימת הסכם ההפרדה בשנת 1974. על בסיס הבנה לא פורמלית אין הסעודים אמורים להחזיק טייסות קרב בתאבוך. אלה דוגמאות לתרגום גיאוגרפי של המגמה הכללית.

התרחשות נוספת בכיוון הזה הייתה הליכתה של מצרים לשלום עם ישראל, כשההסכמה העקרונית על שיחות לאוטונומיה לפלסטינים בשטחים משמשת לה עלה תאנה בהקשר הפלסטיני. מצרים לא חזרה בה מהסכם השלום גם כשצה"ל פלש ללבנון בשנת 1982. הפסקת האש עם אש"ף ביולי 1981 – זו שהופרה בידי ישראל בשנת 1982 – שיקפה, נוסף על שיקולים מקומיים, גם את הבנתו של ערפאת את הכיוון שאליו פונה העולם הערבי. גם חומייני אסר בשנת 1982 על שיגור כוחות מתנדבים דרך סוריה למלחמה בלבנון. תהליך מדריד סימל תאוצה גוברת של המגמה, לאחר האינתיפאדה הראשונה. בקביעה גסה, פתוחה להערות ולפולמוס, אפשר לומר שבסופו של דבר, ישראל – בהנהגת ארבעה ראשי ממשלה, כל אחד על-פי דרכו – היא שהחליטה להימנע מסיום הסכסוך עם סוריה.

העולם הערבי צופה מרחוק, כמו בשעשועון טלוויזיה, באינתיפאדה השנייה, זו שאנו עדיין בתוכה או בשוליה. ריחוק זה מן העימות בין הפלסטינים לכוחות הביטחון של ישראל מורגש בקהיר, בקטר ובדמשק. הוא בולט במיוחד בהתנהגותה של הקהילה הפלסטינית בירדן כלפי האינתיפאדה. קהילה זו שמרה על זהירות מופגנת, במידה שעלתה על זהירותם של חוגים אחרים בממלכה ההאשמית, ואף על מידת זהירותם של ערביי ישראל כפי שנרשמה במהלך האינתיפאדה (להוציא ההתנגשויות עם משטרת ישראל באוקטובר 2000).

במובנים רבים העולם הערבי מפקיר למעשה את העניין הפלסטיני. המעורבות שהמדינות השונות מוכנות לקחת על עצמן הלכה ופחתה במהלך השנים. העולם הערבי עדיין דבק ב־*Palestinian Cause* – ה־"עניין הפלסטיני" – ובזכויות העם הפלסטיני, ההזדהות הרגשית עצומה, הכעס על ישראל קיים בעוצמה, אך אין בכך כדי להשפיע על אורח החיים התקין והשגרתי במדינות ערב. העניין הפלסטיני אינו ממקד עוד תשומת לב אמיתית, להוציא עניין תקשורתי וטלוויזיוני בפרט. תרם להתפתחות זו תהליך אוסלו, שבמסגרתו הסכימו הפלסטינים לנוסחת הסדר נפרד עם ישראל בלא התחשבות יתר בסביבה – את המצרים ערבו ברגע האחרון כמעט. העולם הערבי משיב להם בעצם באמצעות היוזמה הסעודית, כפי שעלתה במארס 2002 בוועידת הפסגה בבירות. הפסגה התקיימה בלא נוכחותו של ערפאת, וכשערפאת

פנה לבאי הפסגה באמצעות הווידאו הלווייני, נעדרו המשתתפים מן האולם. בוועידה זו אמרו מדינות ערב לפלסטינים שאת ההחלטות הגדולות, העקרוניות, הם לא יקבלו עוד לבד. להבא, לאחר תהליך אוסלו ושתי אינתיפאדות, כשהפלסטינים יהיו מוכנים יישב העולם הערבי עמם לשולחן ויגיע להסכם עם ישראל.

כיצד התחוללו שינויים אלה? מאז מלחמת יום הכיפורים, כפי שלימדו היחסים בין אסאד וסאדאת מיד לאחר המלחמה ואחר-כך ערב נסיעתו של סאדאת לירושלים, איבד העולם הערבי את הלכידות הפנימית. הליגה הערבית נותרה קליפה ריקה. העולם הערבי נעדר כושר פעולה קיבוצי, ולא רק בהקשר הישראלי והסכסוך הישראלי-פלסטיני. בכל נושא, ובייחוד בסכסוכים בעולם הערבי עצמו – מהסכסוך בסהרה המערבית דרך הסכסוך בסודן ועד הסכסוכים בסומלי ובלבנון – אין העולם הערבי מגלה פעולה מתואמת אפקטיבית, אם בתיווך ואם בהתערבות. הקול הערבי בהקשר הבין-ערבי אבד, בין היתר משום שחלקים של המזרח התיכון פונים לנתיבות אחרות. מדינות המפרץ הפרסי קשורות לתת-היבשת ההודית וכן למדינות הדרומיות של ברית המועצות לשעבר. קשר זה מתבטא בין היתר בהיקף התעופה האזרחית בין מדינות המפרץ למדינות אלו. מדינות צפון אפריקה מתרכזות בקשר עם שכנותיהן מעבר לים התיכון, באירופה. מצרים הלכה בדרכה אחרי מלחמת 1973, ומדינות אחרות ברמה זו או אחרת של מחויבות פורמלית הלכו בדרכה.

התהליך שבו המלחמה בישראל חדלה להיות מטרה ודרך פעולה מרכזית, השפיע כמובן באופן דרמטי על מעמד הצבאות הערביים. מאז 1973 מאבדים הצבאות הערביים את כוחם הפוליטי. במצרים, למשל, שרי הגנה לא מכוונים מדיניות, אינם שותפים להחלטות ואף לא להחלטות אסטרטגיות. כך גם בשאר העולם הערבי. הגנרלים הם גנרלים, גם כשהם מכהנים כשרי הגנה בממשלה, נוסח טנטאווי או מוסטפא טלס, והם אינם מכריעים בשאלות עקרוניות. אויביה הגדולים של ישראל על צבאותיהם העצומים והחזקים יצאו באופן מעשי, לפחות בינתיים או בטווח הנראה לעין, ממעגל העימות הישיר. ישראל נותרה מול שני האויבים, שנראו הפחות משמעותיים והזניחים מבחינת האיום הצבאי: הפלסטינים וחיזבאללה. שני אויבים חלשים אלה, בייחוד הפלסטינים, גורמים לישראל קושי ומקזיזים דם רב יותר משעשתה הקואליציה הגדולה, הסדירה, שעמה התמודדה ישראל בעבר. בשתי החזיתות, בחזית הפלסטינית בעיקר, מתקיימת חתירה למאזן של פחד, לא למאזן כוחות. בעניין זה הולך החמאס בנאמנות בעקבות חיזבאללה. החמאס חותר למאזן פחד, לא לאיזון – parity – כפי שניסחו זאת אסאד ואחרים בשעתם. גורמים אלה חותרים להתמודדות, הבנויה על התשה, בעוצמה עולה ויורדת, ובכל מקרה לאורך זמן.

דוקטרינת הביטחון הישראלית הקלאסית לא התכוננה לחיזיון הזה. הוויתור של העולם הערבי על מלחמה יוצר לישראל אתגר מאיים ומסוכן יותר מהמלחמה. המאבק אינו מיועד

להביא לחיסולה של מדינת ישראל, לכיווצה או לביתורה, אלא הוא קשור לשאלה אם אפשר להקים מדינה פלסטינית ללא שלום – זו תמציתה של האינתיפאדה האחרונה. הפלסטינים מציגים לישראל את הדילמה בין runaway statehood מחד גיסא, כלומר "עצמאות פרא", קשורה בהסכם אך בלי חוזה שלום של סוף הסכסוך, קץ התביעות, "קבורת הגרזן" (ובמפת הדרכים מוזכרת אפשרות זו), לבין running away from statehood, בריחה מכלוב ריבוני, גם כזה שיהיה תחום בגבולות קלינטון משופרים, מאידך גיסא. זו ליבת האתגר, שלפניו ניצבת היום מדינת ישראל. הבחירה היא בין שתי מדינות לשני עמים לבין שתי ממשלות בארץ אחת – ואני מנאמניה של הסיסמה הראשונה. מהרבה בחינות, מאז האינתיפאדה הראשונה מתקיימות בארץ האחת שתי ממשלות. באינתיפאדה הראשונה הייתה אוטונומיית פרא, כעת זו מדינת פרא בכל מובן המילה. בתהליך אוסלו ייבאה ישראל, שלא מדעת, מלחמת אזרחים. בתוך כך הפך הסכסוך ממקומי לאזורי, והערבים מסביב הפכו משותפים במלחמה לשכנים מעוניינים.

ארצות הברית, ישראל ודיפלומטיית הצעד־אחר־צעד, 1973-1975

אברהם בן־צבי

בחלוף שלושה עשורים ממלחמת יום הכיפורים, מטרתו העיקרית של הניתוח דלהלן היא לבחון את השלכותיה המדיניות של מערכה זו בזירת הסכסוך הישראלי־ערבי, בהדגשת מקומו של המתווך האמריקני במכלול זה ובהדגשת אופיים החדש של יחסי ארצות הברית עם ישראל, שהתגבש במרוצת המלחמה ובעקבותיה.

המרכזית בין תוצאות מלחמת יום הכיפורים, שיש בה כדי להפכה לנקודת מפנה ולקו פרשת מים בתולדות הסכסוך, הייתה פתיחתו של תהליך משא ומתן מואץ בין ישראל למצרים, ומשא ומתן זה הניח את התשתית ואת המסד להסכמי קמפ דייוויד חמש שנים אחר־כך. במרוצת השנים והעשורים שלפני המלחמה, ובייחוד בשש השנים שהפרידו בין מלחמת ששת הימים לבין מלחמת יום הכיפורים, לא נשאו המאמצים שנעשו במתחם הישראלי־ערבי פרי מדיני ממשל. הן יוזמות אמריקניות בלעדיות (למשל היוזמה שהושקה בשלהי שנת 1955, כאשר הנשיא אייזנהואר שלח לאזור את איש סודו רוברט אנדרסון למשימת תיווך בין ישראל לבין מצרים), והן מהלכים בינלאומיים (למשל יוזמותיו של האו"ם, שבמאי 1949 הקים את "ועדת הפיוס" כדי לקדם פתרון לסוגיית הפליטים הפלסטינים, ובנובמבר 1967 החל במאמצים נמרצים להשכנת שלום בזירת הסכסוך), לא הצליחו להעניק את הזרז והמנוף ההכרחיים להתקדמות כלשהי לקראת יישובו, החלקי או המקיף, של העימות הישראלי־ערבי.

וכך, אף־על־פי שמלחמת ששת הימים הפכה באחת את זירת הסכסוך למוקד של פעלתנות בינלאומית נמרצת והצמיחה מסגרת התייחסות חדשה (החלטת מועצת הביטחון 242 מנובמבר 1967), לא סייע הדבר לניהולו של משא ומתן אפקטיבי ולפריצת דרך במכלול הישראלי־ערבי הטעון והעמוס. וכך על אף מאמצי התיווך הממושכים של גונאר יארינג, שמונה בידי חברות מועצת הביטחון ליישם את החלטה 242, ועל אף גיבושן של שתי תכניות אמריקניות להסדר ("תכנית רוג'רס" הראשונה ליישובו הכולל של הסכסוך, שפורסמה ב־9 בדצמבר 1969 והתבססה על נסיגה כוללת של ישראל כמעט לקווי ה־4 ביוני 1967 בתמורה לערבויות

בינלאומיות, ו"תכנית רוג'רס" השלישית להסדר ביניים חלקי בין ישראל לבין מצרים, שגובשה בווישינגטון באביב 1971), המשיכה הזירה הישראלית-ערבית להיות מאופיינת בגלי אלימות מתמשכים (למשל מלחמת ההתשה בחזית תעלת סואץ) ובהעדר מוחלט של התקדמות מדינית בכל גזרת הסכסוך.

נדבכים עיקריים במערכת מסלימה זו של היריבות הבינמעצמתית החריפה בזירה היו: (1) תמיכתה הגורפת של ברית המועצות בעמדותיהן הבלתי מתפשרות של מצרים וסוריה כלפי תנאי ההסדר ומרכיביו. (2) המעורבות הצבאית הסובייטית הישירה במצרים (בהיקף של דיוויזיה לוחמת שלמה, שהתפרסה במצרים בראשית שנת 1970 במהלך מלחמת ההתשה, ובה טייסות קרב ויחידות נ"מ, שנועדו להגן על קהיר ועל מרכזי תעשייה במרכז מצרים). (3) מעגל האלימות המתמשך, שאיים לגרוף לא רק את השחקנים האזוריים אלא גם את בני בריתם המעצמתיים אל תוך קלחת רוויית מתח וסיכון (שביטוייה העיקריים היו מלחמת האזרחים, שפרצה בירדן בספטמבר 1970, הפלישה הסורית לירדן, שהחלה בעקבותיה ומלחמת ההתשה בין ישראל למצרים). מסכת מסלימה זו שמה לאל כל ניסיון לנתב את הזירה באבחה אחת אל עבר מסלול ההפשרה וההסדר המדיני.

לנוכח נסיבות אלה של קיטוב בינמעצמתי חריף ושל קיומה של חזית אזורית אַסימטרית ועמוסה באלימות, העריך הנרי קיסינג'ר, היועץ לביטחון לאומי בממשל הנשיא ניקסון, שהמזרח התיכון עדיין אינו בשל לתהליך מדיני אפקטיבי. הוא העדיף אפוא שלא ליטול חלק פעיל ביוזמותיו המדיניות של מזכיר המדינה ויליאם רוג'רס. ראייתו של רוג'רס את הפוטנציאל להסדר ולפיוס אזורי הייתה אופטימית בהרבה מזו של היועץ לביטחון לאומי והוא קיים – מראשית שנת 1969 – מגעים ענפים עם ברית המועצות, בריטניה וצרפת בניסיון לגבש במשותף תשתית ותבנית להסדר כולל. קיסינג'ר בחר להמתין בסבלנות בשולי הבמה עד שישתנו הנסיבות הזירתיות והגלובליות בדרך שתאפשר לו לנהל בבוא העת את המשא ומתן לשלום על יסוד מסד שוויוני וסימטרי יותר, אך בלי שייפגעו אינטרסים ביטחוניים בסיסיים של ישראל, שנתפסה כבלם מרכזי בפני המשך מאמצי החדירה וההתבססות הסובייטיים במזרח התיכון. משמע, בעיניו של היועץ לביטחון לאומי ומי שהיה המעצב העיקרי של מדיניות החוץ של ארצות הברית בעידן ניקסון, לא שררו בזירת הסכסוך הישראלי-ערבי תנאי היסוד המינימליים לניהולו של משא ומתן מדיני בעל סיכויי הצלחה כלשהם. לא זו בלבד שנת המערכת המזרח-תיכונית הייתה בעיצומם של עימותים אלימים, אלא שאופייה ותבניתה של זירה זו שיקפו באופן גבישי וצרוף את עקרונות האַסימטריה המוחלטת, שנגזרה מתוצאותיה החד-צדדיות של מלחמת ששת הימים ומעמדות הצדדים שעוצבו בעקבותיה. לשיטתו של קיסינג'ר היה המפתח להתקדמות מדינית כלשהי בין יריבים טמון בקיומו של איזון עוצמה יחסי ביניהם, דבר שיאפשר לפתוח בתהליך מיקוח פורה ואפקטיבי על יסוד

ויתורים הדדיים ועסקאות חליפין סימטריות. על־פי ראייה זו סיכלו נסיבות סיומה של מלחמת ששת הימים (הניצחון הצבאי המוחץ של ישראל) כל אפשרות לפתיחתו של משא ומתן שיש לו סיכוי, המושתת על עקרון ההדדיות.

יתרה מזאת: מצרים, בייחוד בעידן הנשיא נאצר (שנפטר בספטמבר 1970), הייתה עדיין קשורה בטבורה לבעלת־בריתה ברית המועצות וזכתה ממנה לגיבוי מדיני גורף ולסיוע צבאי מקיף. לפיכך העריך קיסינג'ר, שכל ניסיון לקדם הסדר מדיני בחזית הישראלית־ערבית יהיה כרוך בהפעלת לחץ מסיבי על ישראל כדי שזו תשלים עם עקרון הנסיגה הטריטוריאלית המקיפה גם בלי לקבל תמורה מדינית הולמת בדמותם של צעדי נורמליזציה והשלמה מצד מצרים.

ואולם העמדות הסובייטיות בתקופה שבין מלחמת ששת הימים לבין מלחמת יום הכיפורים במישור הישראלי־ערבי היו בלתי מתפשרות. ברית המועצות ראתה בנסיגה ישראלית כוללת מן השטחים ובפתרון הבעיה הפלסטינית (על בסיס הקמתה של מדינה פלסטינית עצמאית) מסכת של תנאים מוקדמים קשיחים שעל ישראל למלא לפני שתהיה זכאית לתמורה מדינית כלשהי מהערבים. לכן הסתייג הבית הלבן (כלומר הנשיא ניקסון והיועץ קיסינג'ר) מכל מהלך דיפלומטי שמשמעותו הייתה כניעה למעשה לתכתיבים סובייטיים בד בבד עם הפקרת ישראל בעלת־הברית של ארצות הברית. עמדה זו הייתה מנוגדת לעמדתה של מחלקת המדינה; זו האמינה בפוטנציאל להסדר הטמון במהלכים מדיניים גם בנסיבות אלה וקיבלה מנדט זמני ומוגבל מן הנשיא לנסות ולקדם את אופציית ההסדר, על אף ספקנותו וביקורתו בנוגע למידת התועלת בכך בנסיבות של הווייה דו־קוטבית תחרותית.

על רקע מורכב וטעון זה נותר קיסינג'ר בעמדת המתנה למעלה מארבע שנים בשולי התהליך שביקש מזכיר המדינה ויריבו המושבע ויליאם רוג'רס לקדם. הוא המתין עד למיצויו ולכישלונו של תהליך זה, עת התגבשה דינמיקה זירתית חדשה, שהעניקה לו מנוף וקרש קפיצה נחוצים לניהולו של משא ומתן ישראלי־מצרי בתנאי פתיחה סימטריים ומבטיחים יותר מבחינתה של הדיפלומטיה האמריקנית.

ואכן, חוץ מיוזמתו המוגבלת של רוג'רס להפסקת אש, שאכן הביאה – באוגוסט 1970 – לסיומה של מלחמת ההתשה, לא הצליחו שאר המהלכים והתכניות השאפתניים יותר שזים רוג'רס ויזמה הקהילה הבינלאומית להביא לפריצת דרך כלשהי במישור הישראלי־ערבי. מערכת הבריתות והזיקות הגלובלית החלה להשתנות לפני מלחמת יום הכיפורים, כאשר נשיא מצרים אנוואר סאדאת (שהתמנה לאחר מות נאצר) יזם מהלכים אסטרטגיים (ובהם גירוש היועצים הצבאיים הסובייטים ממצרים ביולי 1972) שנועדו לנתק את מצרים ממעגל ההשפעה הסובייטי. ואולם המלחמה שפתחו בה מצרים וסוריה ב־6 באוקטובר 1973 היא שהעניקה חלון חדש של הזדמנות וקרש קפיצה לדיפלומטיה האמריקנית. דיפלומטיה זו אכן

ניצלה את הנסיבות האזוריות החדשות ופעלה בנמרצות ובנחישות לגיבושו של מתווה מדיני להסדר בין הצדדים.

כזכור הסתייג קיסנינג'ר נמרצות מכל ניסיון לקדם מהלך מדיני כלשהו במצב אסטרטגי אָסימטרי, שבו יש פער קוטבי בין הצד המנצח לבין הצד המובס, ושבּו יש גם קיטוב ושסע בינמעצמתי חריף. המתקפה של המצרים וסוריה על ישראל בצהרי יום הכיפורים הפתיעה אמנם, את היועץ לביטחון לאומי (שחודש וחצי קודם לכן, ב־22 באוגוסט 1973, התמנה לתפקיד מזכיר המדינה בעקבות התפטרותו של ויליאם רוג'רס), אך הבהירה לו מִיָד שנוצר הפוטנציאל הנחוץ לשבירתו של הממד האָסימטרי בסכסוך וליצירתו של "מצב מיקוחי", כלומר מצב של איזון יחסי בין הצדדים, העשוי להוביל למשא ומתן ביניהם על בסיס של "תן וקח". יתרה מזאת, העובדה שמצרים אותתה בבירור לארצות הברית, קודם שפרצה האש, על שאיפתה – למרות תלותה המתמשכת והעמוקה בנשק מברית המועצות – לאמץ אוריינטציה מדינית פרו־מערבית, העניקה לקיסנינג'ר שולי תמרון חדשים ונרחבים במאמציו לנתב את הצדדים אל מסלול של מיקוח בתנאים החדשים של איזון יחסי.

ניסיונות התיווך למיניהם בשנים שקדמו למלחמה נמוגו עד מהרה אל תהום הנשייה על רקע הקיטוב הבינגושי והאזורי והמצב האָסימטרי ששרר בזירת הסכסוך, והנסיבות האזוריות החדשות שנוצרו במהלך המלחמה אפשרו את השקתו של תהליך מדיני על בסיס של איזון יחסי בין הצדדים, ותוך ניצול תלותה הצבאית והכלכלית הגוברת של ישראל בממשל ניקסון. המתווך האמריקני עשה בעת ההיא כל מאמץ למנוע את הישנות התוצאות של מלחמת ששת הימים, כדי שלא ליצור שוב מצב של ישראל לא יהיה אינטרס מובנה להיכנס לתהליך של משא ומתן המבוסס על פשרות וויתורים מצדה.

כדי להשיג יעד זה פעל קיסנינג'ר, המעצב הראשי של הדיפלומטיה האמריקנית בעת ההיא (יש לזכור שבזמן המלחמה ואחריה היה הנשיא ניקסון טרוד בפרשת ווטרגייט ובהסתעפויותיה, שעתידות היו להביא לאחר כשנה להתפטרותו), בשני מסלולים מקבילים. מצד אחד היה חיוני בעיניו לאותת לברית המועצות שנשק סובייטי לא יכריע את בעלת־בריתה של ארצות הברית, ולכן תמך באספקת נשק נרחבת לישראל ויזם לשם כך רכבת אווירית. בה בשעה הוא לא התעקש שהרכבת האווירית לישראל תצא לדרך מיד עם פרוץ הקרבות והניח לראשי הפנטגון, שהסתייגו מרעיון הרכבת האווירית, להשהות את ארגון המשלוחים לשבוע ימים. רכבת אווירית מוקדמת מדי, כך העריך קיסנינג'ר, עלולה להצמיח מהדורה נוספת של מלחמת ששת הימים וכך תמנע ממצרים ולו גם הישג טקטי צנוע, שיאפשר לנשיא סאדאת להכריז על ניצחון "ומחיקת מחסום הפחד" כבסיס לכניסתו לתהליך מדיני עם ישראל.

ואמנם רק ב־13 באוקטובר (שבוע ימים בדיוק לאחר פרוץ המלחמה), לאחר שהתברר שבימים הראשונים של המלחמה ספגה ישראל אבדות כבדות לא רק בנפש אלא גם במטוסים,

בנשק ובתחמושת, הפעיל מזכיר המדינה את השפעתו על הנשיא ניקסון, וזה הורה לשר ההגנה ג'יימס שלינגר להפעיל לאלתר את הרכבת האווירית ולוודא בכך שאסטרטגיית האיזון האזורי (שהייתה בעיניו התנאי ההכרחי והמרכזי לפתיחתו של משא ומתן בר סיכוי בזירה הישראלית-מצרית) אכן תיושם בשטח בדייקנות. יש לזכור שהפעלת הרכבת האווירית התעכבה לא רק עקב הסתייגותו של הפנטגון מן המהלך אלא גם בגלל סירובן של בעלות-בריתה של ארצות הברית באירופה לאפשר למטוסים אמריקניים להשתמש בבסיסי האוויר האמריקניים שעל אדמתן. המדינה היחידה שנענתה בסופו של דבר לפנייה האמריקנית הייתה פורטוגל, והציוד הגיע לישראל לאחר שמטוסי התובלה של ארצות הברית חנו לתדלוק באיים האזוריים.

דוגמה אחרת למאמציו של קיסינג'ר להביא לסיומה של המלחמה בתנאים של איזון יחסי ובלי שאחד הצדדים יזכה לניצחון צבאי מוחץ אפשר לראות בלחץ שהפעיל על ישראל כדי שכוחותיה יסירו את הכיתור מעל הארמיה המצרית השלישית הנצורה. הגם שמבחינה צבאית טהורה הסתיימה המלחמה בסופו של דבר בניצחון של ישראל הן בזירה המצרית והן בזירה הסורית (כאשר כוחות צה"ל נמצאים ממערב לתעלת סואץ עם כניסתה של הפסקת האש לתוקפה), חשש קיסינג'ר שכניעתה של הארמיה השלישית תמחיש את גודל התבוסה הצבאית המצרית וכך תקשה על חידושו של המשא ומתן מתוך עמדה של איזון יחסי בין הצדדים, עמדה שלהשגתה שאף. שחרורה של הארמיה, כך קיווה (תקווה שאכן התממשה), יאפשר מידה מסוימת של עמימות וערפל קרב סביב התנהלות המלחמה. זאת בשעה שהישגיה הצבאיים של ישראל בשלהי המלחמה עדיין עומדים בצ'לה של ההפתעה האסטרטגית שלה נפלה ישראל קורבן ב-6 באוקטובר 1973 ובצלם של כישלונותיה המוקדמים והמכאיבים בקרבות על מעוזי התעלה ושל המחיר האנושי הכבד שגבו.

ואכן על רקע המהלומה הצבאית והפסיכולוגית הקשה שספגה ישראל ב-6 באוקטובר מחד גיסא, ועל רקע ביטחונה של מצרים שרק ארצות הברית – הפטרונית וספקית הנשק של ישראל – מסוגלת להפעיל על בעלת-בריתה החבולה והפגועה לחץ אפקטיבי לוותורים ולמיתון עמדותיה המדיניות מאידך גיסא, נוצרה התשתית לדיפלומטיית השלבים שניהל קיסינג'ר בשנים 1973-1975. דיפלומטיה זו הניבה שני הסכמי הפרדה צבאיים (ישראלי-מצרי וישראלי-סורי), ואת הסכם הביניים בסיני, שנחתם ב-1 באוקטובר 1975.

גם במישור הבינמעצמתי פעל קיסינג'ר בזהירות ותוך שימוש מתמיד במקל ובגזר כפי שנגזר ישירות מן המתווה של איומים ותמריצים שעליו השתית את מדיניותו הגלובלית. הוא הפעיל את גזר הפיתוי בדמות הבטחתו הכללית לקרמלין לשלב את ברית המועצות בכל שלביו של המשא ומתן העתידי להסדר מדיני על בסיס שוויוני (כפי שאכן היה לכאורה בוועידת השלום בז'נבה, שאותה כינס ב-13 בדצמבר 1973). בד בבד עם השימוש בסוכריית

התמריץ והפיצוי (שמאחוריה לא נוצקה מהות ממשית כלשהי, שכן הפרורם הבינמעצמתי שיצר קיסנינג'ר הפך עד מהרה לריטואל חסר סמכויות, ואילו תהליך המשא ומתן הממשי הישראלי־מצרי המשיך להתנהל בנפרד ובתיווכו הבלעדי של מזכיר המדינה), לא היסס קיסנינג'ר להפעיל את שוט האיום כלפי מוסקבה על רקע הצטברות מידע מודיעיני על כוונת ברית המועצות לשבור את כללי המשחק ולהתערב במלחמה באופן ישיר לצד צבא מצרים, שעמד על סף קריסה.

התוצאה הישירה והמקדית מאיום ההתערבות הסובייטי, ששיאו היה באיגרת המאיימת ששיגר מנהיג ברית המועצות לאוניד ברז'נייב לנשיא ארצות הברית ביום ה־24 באוקטובר 1973, הייתה ההכרזה על העלאת רמת הכוננות של הכוחות האמריקניים, ובהם כוחות הפיקוד האסטרטגי. זה היה אמצעי אחרון להרתיע את ברית המועצות וניסיון לנהל מדיניות כוחנית כדי לסכל כל מאמץ סובייטי לשנות חד־צדדית את המאזן האזורי ואת כללי המשחק בזירה. וכך, כשהוא מתמרן – הן ברמה האזורית והן ברמה הגלובלית – בין פיתויים ותמריצים כלכליים לבין אמצעים כוחניים ומאיימים, סלל קיסנינג'ר את נתיב ההתקדמות שהתווה מבעוד יום עבור הדיפלומטיה האמריקנית בעידן הבתר־מלחמתי במרחב הישראלי־מצרי.

הגם שבהקשר המזרח־תיכוני לא עשה מזכיר המדינה שימוש מפורש וישיר בסוכריית הסחר כמנוף להגמשת העמדות הסובייטיות, נשאר משאב זה ברקע התהליך, וזאת כאשר בקדמת הבמה מוצב תמריץ לא פחות מושך כלפי הקרמלין, אם גם כזה שהוכיח עצמו שוב ושוב כחמקמק ואוורירי. המדובר בהבטחות ובמחויבויות שהעניק קיסנינג'ר לברית המועצות, ולפיהן היא תהיה שותפה מלאה לתהליך המדיני. מזכיר המדינה קיווה שתמורת הענקת מעמד שווה, לכאורה לפחות, לקרמלין בתהליך המדיני, תימנע ברית המועצות מכל מהלך חד־צדדי, שישאף לערער ולשבש הווייה אזורית שבכינונה ובעיצובה תשתתף ברית המועצות באורח פעיל ומרכזי.

ואולם במרוצת השנתיים של תיווך אינטנסיבי התברר שבפועל היה תהליך המשא ומתן שרקם קיסנינג'ר חד־צדדי לחלוטין והושתת ביסודו על מעורבות אמריקנית בלעדית (תוך ניצול שאיפתה של מצרים להיכנס למעגל ההשפעה האמריקני וליהנות מפרותיה הכלכליים של אוריינטציה חדשה זו). לברית המועצות הוענק מעמד טקסי בעיקרו בדמות מעמד יושבת הראש הקבועה של פורום ועידת השלום בז'נבה (וכן סדרת תגמולים ותמריצים כלכליים במישור הסחר, כלומר מחוץ לזירת המזרח התיכון).

לנוכח העדפתה הברורה של מצרים את המעורבות האמריקנית הבלעדית בתהליך המשא ומתן, לא נותרה למוסקבה ברירה אלא להשלים עם נטרולה בפועל מזירת המיקוח הישראלי־מצרי (שאכן התנהל, כאמור, בחסות אמריקנית בלעדית הן בזיקה להסכם הפרדה שנחתם בדצמבר 1973, והן בזיקה להסכם הביניים בסיני שנחתם ב־1 באוקטובר 1975). אופיו

המדורג של התהליך, כפי שעוצב בידי אדריכלו הראשי, הקל על מנהיגי הקרמלין לקבל את הדין תוך פגיעה מינימלית ביוקרתה של ברית המועצות. דבר זה הפחית את הלחצים הפנימיים על מנהיגי ברית המועצות לפעול ביתר התרסה ונחרצות כנגד המתווה החד־צדדי, שבו הם שולבו כחלק מתפאורת הרקע (וליתול בכך סיכון גם כלפי היבטים אחרים של הדטאנט). הגם שביום ה־13 בדצמבר 1973, בעקבות מלחמת יום הכיפורים, כינס קיסינג'ר בז'נבה את ועידת השלום בהשתתפות נציגי ישראל ומצרים (שלא קיימו קשר ישיר ביניהם במסגרת זו אלא רק בשיחות ההפרדה, שהתנהלו במקביל בקילומטר ה־101 של הכביש המוביל לקהיר), לא הייתה ועידה זו מיועדת כלל ועיקר להשיג שלום כולל (מה גם שסוריה נעדרה ממנה), אלא רק להניח את התשתית להתקדמות בתהליך בעתיד.

ואכן התיווך האמריקני לאחר מלחמת יום הכיפורים היה מיועד להשיג הבנות צבאיות חלקיות (ואחר־כך גם הבנות מדיניות חלקיות) בין ישראל לבין מצרים. הבנות אלה היו אמורות לסמן את התואי להמשך ההתקדמות המדורגת בנתיב המדיני ולהניח בכך את התשתית ליישובן, מאוחר יותר, של המחלוקות שבין הצדדים לסכסוך.

תפיסתנו זו של קיסינג'ר את הנתיב להשכנת השלום כמסלול ממושך והדרגתי של צעדים בוני אמון, כאשר כל צעד במסלול זה מהווה סטייה מזערית ושולית בלבד מן הסטטוס־קוו, וכאשר עיקרו ולבו של התהליך אינו מתווה ההסדר הסופי בצורתו הפורמלית אלא מוקדי ואיי הסכמה מוגבלים ומצומצמים, המתגבשים בכל שלב בסוגיות קונקרטיות ומעניקים את התשתית ואת התמריץ להמשך התנועה במסלול של השלמה ופיוס). תפיסה זו לא יצרה עילה ברורה ומוחשית לברית המועצות לקרוא תיגר על מתווה זה, שכן קיסינג'ר נזהר שלא לצאת בגלוי ובמפגיע נגד אינטרסים סובייטיים מרכזיים באזור ובד בבד פעל לפצות ולרצות את מוסקבה בהקשרים ובמכלולים אחרים. זו הייתה אפוא שיטת הסלאמי במהופך, כאשר ארצות הברית היא המקדמת הפעם את מעמדה כמתווך בלעד בזירה, אך עושה זאת בשלבים ובנתחים קטנים ובלתי מורגשים כמעט. את זה עשו האמריקנים בלי לפגוע בגלוי, במופגן ובאופן מתריס במאחזים סובייטיים מסורתיים, ותוך כדי הענקת תמריצים כלכליים מתמידים לקרמלין מחוץ לזירת המזרח התיכון כדי להבטיח את שתיקתו והשלמתו עם דחיקתו ההדרגתית מהאזור.

ואולם חרף המתווה המתוחכם שגיבש קיסינג'ר וחרף המאמץ להסוות ולערפל את אפיה החד־צדדי של הדיפלומטיה האמריקנית במזרח התיכון, נראה כי שיטת "הצעד־אחר־צעד" הניבה תוצאות חלקיות בלבד. נכון שהסכם הביניים בסיני, שנחתם ב־1 באוקטובר 1975, ביסס את מעמדה של ארצות הברית כמתווך בלעדי והשלים למעשה את המהפך באוריינטציה הבינלאומית של מצרים, שהחל כארבע שנים לפני כן. עם זאת, ובלי למזער בערכו ובחשיבותו של ההסכם, יש לזכור שלא היה בו כדי להעניק את הדלק או את המנוף המיוחל לטווייתה

של רשת נוספת של הסדרים בזירה הסורית, הירדנית או הלבנונית כפי שקיווה קיסינג'ר. במילים אחרות: הסכם הביניים לא הפך לחלק בלתי נפרד ואורגני בתהליך רציף ומתמשך, שבמסגרתו כל שלב ושלב מזין את השלב הבא ויוצר מערכת שלמה של נדבכים ותמריצים בוני אמון בעבור הצדדים להמשיך בהתקדמותם. מלחמת האזרחים בלבנון, הקשיים שהתעוררו במערכת הפוליטית הישראלית בזיקה לניסיונו של קיסינג'ר לקדם את תהליך ההסדר גם בזירה הפלסטינית, ההתנגדות הגוברת בקונגרס למדיניות הדטאנט במישור הביננושי – כל אלה השמיטו את הקרקע מתחת רגליו של קיסינג'ר וסיכלו את מאמציו לעשות את הסכם הביניים לקרש קפיצה להתקדמות נוספת מְדִינִית. כך הפכה שנת 1976 – השנה האחרונה לכהונתו של קיסינג'ר בתפקיד מזכיר המדינה בממשל פורד, שהתמנה לנשיא ב־8 באוגוסט 1974 לאחר התפטרותו של ריצ'רד ניקסון – לשנה עקרה ומתסכלת, כאשר בזירה המזרח־תיכונית לא הסתמן עוד אפיק כלשהו להתקדמות מדינית, ובזירה הגלובלית הלכה ונפרמה לה במהירות תשתית הדטאנט, בייחוד לנוכח המעורבות הצבאית של קובה (בחסותה של ברית המועצות) באנגולה ועל רקע הביקורת הנוקבת בציבור ובקונגרס על תפיסותיו המדיניות ועל התנהלותו של מעצב דיפלומטיית הדטאנט שירד מגדולתו.

תחושת ההחמצה נוצרה משום שהסכם הביניים בסיני לא הצליח לכאורה להוות מנוף להתקדמות מְדִינִית להסדר מדיני כולל בין מצרים לישראל, ובשלוש השנים מאז שנחתם הוא נותר אפיזודה מבודדת בזירת הסכסוך. ואולם מבט מקיף יותר על עידן התיווך הקיסינג'רי במזרח התיכון מראה שתוצאות המאמצים הללו הפכו לתקדים ולמודל, שהשלכותיו חרגו מן ההקשר מן הזיקה המְדִינִית של הסכמי הפרדת הכוחות ושל הסכם הביניים בסיני. אופי פעילותו של קיסינג'ר (שבא לידי ביטוי בולט במיוחד בהסכם הביניים בסיני) הפך את המתווך מעתה ואילך לגורם המפצה, המסבסד והמתגמל את הצדדים על נכונותם להגיע להסכם, ובה בשעה מעניק להם ערבויות וביטחונות בתמורה לנכונותם ליטול סיכונים במהלכו של תהליך ההסדר המדיני.

הגם שבטווח הקצר לא הצליחה יוזמת התיווך של שנת 1975 לספק את הדלק להאצת התהליך כולו, בכל זאת נוצר במהלכה דפוס מושרש של התנהלות אמריקנית, המבוסס על הפיכתו של המתווך לגורם המשקיע משאבים כלכליים ומדיניים יקרי ערך כדי לנתב את הצדדים – ובייחוד את ישראל, שעליה הוטל נטל הווייתורים הטריטוריאליים – למסלול של אקומודציה. במילים אחרות: הלך העיקרי העולה מפרשת הסכם הביניים בסיני קשור לצורך האמריקני להישען בתהליך התיווך לא רק על מנופי הלחץ, האכיפה וההרתעה, אלא גם על קשת רחבה של "סנקציות חיוביות", שנועדו לפצות את ממשלת ישראל על נכונותה לסגת משטחים בסיני. בשנת 1975 מזכר ההבנה האמריקני-ישראלי הוא שליווה את הסכם הביניים שנחתם ב־1 באוקטובר, מזכר שהעניק לישראל חבילה מרחיקת לכת של תמריצים

ותמורות (שכללה סיוע צבאי וכלכלי נדיב ומחוייבות שלא להכיר באש"פ לפני שהארגון יקבל את החלטה 242) בעבור נכונותה לסגת מגדות תעלת סואץ אל מעברי המיתלה והגידי. שלוש שנים אחר־כך (מארס 1979), בהסכמי קמפ דייוויד שסללו את הדרך להסכם השלום בין ישראל למצרים, חבילת הסיוע הנדיבה (בהיקף שנתי כולל של 5.2 מיליארד דולר) שהוענקה לישראל ולמצרים, היוותה פיצוי לצדדים על נכונותם ליטול על עצמם סיכונים בתהליך ההשלמה (בהסכם זה הסכימה ישראל להשלים את נסיגתה מסיני ואילו מצרים חתמה על ההסכם עם ישראל הגם שלא נכללה בו התחייבות של ישראל להתקדם – במקביל ליישומו של ההסכם עם מצרים – גם בנתיב של הסדר עם הפלסטינים).

ואמנם התהליך המדיני שהחל קורם עור וגידים עם שוך הקרבות במלחמת יום הכיפורים הצמיח תבנית חדשה לחלוטין של תיווך אמריקני ושל התקדמות מדורגת ורב־שלבית בדרך ליישובו של נדבך מרכזי בסכסוך הישראלי־ערבי – הנדבך המצרי. בתבנית זו ניצל המתווך האמריקני עד תום את נכונותה של מצרים להשלים את תהליך התמורה באוריינטציה הגלובלית שלה, שבה החלה לפני המלחמה, ובה בשעה יצק תכנים חדשים למעמדו ההגמוני בזירה. וכך מתפקידו המסורתי כמגשר ומפשר נעשה המתווך האמריקני בשנת 1975 לערב ומתמרץ, הפועל לצמצום הסיכונים שנטלו על עצמם הצדדים עם כניסתם למתווה המדיני ומעניק להם ערבויות, ביטחונות ותמורות בעבור ויתורים טריטוריאליים או מדיניים.

גם בחלוף שלושה עשורים ממלחמת יום הכיפורים עדיין נותר יעד ההסדר הכולל בגדר חלום רחוק. עם זאת, הדפוס שיצר מזכיר המדינה קיסינג'ר בהסכם הביניים, שנשען על תפיסת ההסדר בשלבים, תוך התמקדות התחלתית בשולי הסכסוך, תוך דחיית הטיפול בליבתו האידיאולוגית והגיאוגרפית לשלבים מאוחרים יותר (לאחר שהצדדים השלימו תהליך של למידה וסוציאליזציה), ותוך הפיכתו של המתווך לגורם מפתח בתהליך, המתגמל ומסבסד את היריבים – דפוס זה התמסד עד מהרה והיה למסד מרכזי בדיפלומטיה האמריקנית גם לאחר שפרש קיסינג'ר מן הממשל. ואכן גם הסכמי קמפ דייוויד מספטמבר 1978 וגם ההסכמות שהצמיחה ועידת מדריד מנובמבר 1991 שיקפו נאמנה את הגיונו ורוחו של המתווה המודולרי והרב־שלבי, שבטבורו ניצב ההגמון האמריקני – מתווה שהולדתו בנסיבות המיקוחיות והסימטריות שהולידה המלחמה. על אף שאיפתו ההתחלתית של הנשיא קארטר – שנכנס לבית הלבן ב־20 בינואר 1977 – להינתק כליל ממורשתו הדיפלומטית של קיסינג'ר ולכונן, בהבזק יחיד ובמהלך בודד, את התשתית להסדר שלום כולל ויציב במזרח התיכון (שבמרכזו הסדר מוסכם לבעיה הפלסטינית), התברר בתוך פחות משנה, שאופטימיות גואה זו כלפי הפוטנציאל והיכולת האנושיים להתמודד בהצלחה ובאופן ישיר ובר־זמני (במסגרת של ועידת שלום) עם כל המסד הטעון והעמוס של הסוגיות השנויות במחלוקת המרכיבות את הסכסוך, התנפצה אל קרקע המציאות המרדנית והמתריסה.

על רקע זה של כישלון המאמץ ליישובו המוחלט, במהלך מדיני יחיד וכולל, של מכלול הסכסוך הישראלי-ערבי על כל היבטיו ומרכיביו, נסללה הדרך חזרה אל עידן קיסינג'ר ואל תפיסתו את ההסדר כתהליך בנייה והתקדמות מודולרית, ולפיו השלב המצרי בנתיב זה – שהושג בהסכמי קמפ דייוויד ובהסכם השלום ישראל-מצרים – אמור להניח את היסוד לשלב הבא, וזה בתהליך קשה וממושך של יצירה הדרגתית של מוקדי הבנה ואמון בתוך מסכת רוויית מתח וחשדנות בין הצדדים. כך לאחר פרישתו הייתה לקיסינג'ר ולמורשתו הדיפלומטית עדנה בדמות יישום גישתו המדורגת והמפרידה בין מכלולי בעיות ונושאים במרחב הישראלי-מצרי.

העובדה שהסכם זה לא יצר תשתית להתקדמות מהירה גם במכלולים אחרים של הסכסוך (הסכם השלום בין ישראלי לירדן, שהושג בנסיבות שונות ונפרדות מהסכם השלום בין ישראלי למצרים, נחתם 15 שנה לאחר שנחתם ההסכם שבין ישראל למצרים) אין בה כדי לגרוע מהצלחתו של קיסינג'ר להפוך את ההתפרצות האלימה והטראומטית של ה-6 באוקטובר 1973 למנוף להתקדמות מדינית, אם גם חלקית ורחוקה מחזון השלום האזורי הכולל. במהלך שנתיים אינטנסיביות של דילוגים בין בירות האזור, לא זו בלבד שהמתווך האמריקני העלה את רף המעורבות האמריקנית בסכסוך ודחק לקרן זוית כל ניסיון ליוזמה חלופית, אלא שהצליח לצקת משמעויות ותכנים חדשים וחדשניים לתוך פונקציית התיווך – תכנים ומשמעויות שהיו עתידיים להפוך לנכס צאן ברזל של הדיפלומטיה האמריקנית בזירת הסכסוך גם בעשורים הבאים.

מחאה חברתית בנושאי מדיניות ביטחון

תמר הרמן

השאלה שאדון בה כאן היא, באיזו מידה שימש גל המחאה שלאחר מלחמת יום הכיפורים, והתפרש על סתיו-חורף 1973-1974, נקודת מפנה משמעותית בשיח הפוליטי, בתרבות הפוליטית ובמעש הפוליטי במדינת ישראל בכיוון של הגברת ה"קול" האזרחי בזירה הפוליטית. כפי שיובהר בהמשך, התשובה היא, שזרעי השינוי נטמנו כבר בתקופה שלפני המלחמה, ובעקבותיה הם רק עלו על פני הקרקע שרוככה בדם הנופלים.

פעמים רבות אנו נתלים בתאריכים או באירועים ספציפיים כדי לקבוע נקודות מפנה, אף שלמעשה מדובר בתהליכים ממושכים שהתחילו הרבה קודם לאירועים אלה, ונמשכו הרבה אחרי התאריך או האירוע המסמלים את התפנית שבה מדובר. כך נוהגים להצביע על גילוי אמריקה כעל "תחילת העת החדשה", אם כי נדיר, אם בכלל, שעידן היסטורי מתחיל או מסתיים ביום מסוים, וברור שהמעבר מימי הביניים לעת החדשה לא התחיל ולא הסתיים רק משום שנוספה יבשת חדשה לרשימת היבשות שהכירו האירופים. גם המלחמה הקרה לא הסתיימה והגוש המזרחי לא התמוטט עם נפילת חומת ברלין, ולכל היותר הייתה נפילת החומה שיאו הסמלי של תהליך שכרסם באימפריה הסובייטית שנים לא מעטות לפני כן. לטענתי, גם המחאה של 1973-1974 התאפשרה בגין שינויים שאירעו לפנייה והייתה רק נקודה אחת, אם כי בולטת, על פני רצף תהליכי שלא פסק עם שובו של אחרון המוחים לביתו, או עם התפטרותה של ממשלת גולדה מאיר. משום כך, גם אם נוח לנו להיאחז במחאת מלחמת יום הכיפורים כנקודת ציון שממנה ואילך הדברים לא נראו כפי שהיו לפני כן, אל לנו להיסחף למסקנות מרחיקות לכת מדי בדבר השפעתה הסגולית של המלחמה, במבודד מתמורות אחרות שעברו בעת ההיא על הפוליטיקה הישראלית.

אם כי בזיכרון הקולקטיבי הישראלי "נצרבה" מחאת 1973-1974 כביטוי הראשון למחאה אזרחית אנטי-ממשלתית בנושאי חוץ וביטחון, ואף-על-פי שהמיתוס של תנועת השלום הישראלית מצביע על גל מחאה זה כעל "רגע של הולדת", הרי מבחינה היסטורית הדבר אינו ממש כך. למשל, לגל מחאה זה קדמה פעילות אינטנסיבית, בין סתיו 1967 לקיץ 1973, של "התנועה לשלום וביטחון", שחודשים ספורים לאחר שוך הקרבות יצאה בגלוי נגד החזקת

השטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים והצביעה על הסכנות לדמוקרטיה הישראלית הכרוכות בהתמסדות הכיבוש ובאי־פתיחת משא ומתן עם הערבים על בסיס "שטחים תמורת שלום". אחר־כך יצאה התנועה נגד דחייתה של ממשלת גולדה מאיר יוזמות מדיניות שנועדו לפתוח פתח למשא ומתן לשלום (כגון יוזמת רוג'רס, יוזמת גולדמן ויוזמת יארינג). אנשי התנועה ארגנו אספות, החתימו על עצומות ואף הגיעו להתנגשות עם המשטרה במהלך הפגנה סוערת בירושלים ב־8 באפריל 1970. יתרה מזו, בניגוד לדעה הרווחת, המוחים שלאחר מלחמת יום הכיפורים לא יצאו נגד הכיבוש ולא העלו השגות כלפי השליטה בשטחים או כלפי עומק ההשפעה של הממסד הביטחוני על עיצוב המדיניות הלאומית. ושוא החידוש שבמחאת 1973 היה הביקורת שהיא ביטאה על כשירותם של מקבלי ההחלטות המוסמכים והתביעה שהדרג המדיני בעיקר, אך גם הדרג הצבאי, ישלמו את המחיר על השגיאות שעשו בהכנת מערך ההגנה של מדינת ישראל ובניהול המערכה עצמה? גם מבחינה זו לא הייתה מחאת 4-1973 נקודת מפנה חדה במערכת היחסים בין הציבור לבין דרג מקבלי ההחלטות, שהרי ביקורת על מקבלי ההחלטות ודרישה להתפטרותם על בסיס כישלון המדיניות הכלכלית־החברתית שלהם השמיעו כבר לפני כן "הפנתרים השחורים".

מדוע אפוא נחשבת דווקא מחאת 1973 על־ידי רבים וטובים כאירוע שבירת הטאבו? התשובה הקלה היא, שלגל מחאה זה היו "יחסי ציבור" טובים במיוחד בהשוואה לאלה שהיו לתנועות מחאה קודמות. יתרה מזו, במקרה זה המוחים לא היו אינטלקטואלים המפתחים תיאוריות ב"מגדלי שן", לא פעילי שמאל שהפטרויותיו שלהם מוטלת בספק בעיני לא מעטים, לא מוחים צעירים פרועי שיער, לובשי ג'ינס קרועים שקריאות "עשו אהבה לא מלחמות" שלהם עוררו במגזרי ציבור רחבים זלזול אם לא סלידה, ובוודאי שלא היו "פנתרים שחורים" ו"לא נחמדים". המוחים של 1973 היו חיילים יגעים, אפורי פנים ושבורי לב, מהם פצועים ומהם הלומי קרב, ששבו זה עתה משדה המערכה ומקצתם טרם פשטו את מדיהם וטרם הסירו את הבוץ שדבק בנעליהם. אין תמה שקריאתם לאחראים למחדל הצבאי לתת את הדין על כישלונם מצאה הד חזק בלב הציבור הישראלי הרחב, שאף הוא עדיין היה שרוי בהלם נוכח התנפצות תחושת הביטחון שהשרו הניצחון המוחץ של מלחמת ששת הימים וההתרחבות הטריטוריאלית שהביא.

ואולם ניתוח מעמיק יותר מצביע שמלחמת יום הכיפורים רק האיצה תהליך, שבספרות המקצועית העוסקת בתנועות מחאה ותנועות חברתיות מכונה "שינוי מבנה ההזדמנויות הפוליטיות"¹. שינוי כזה – במקרה שלפנינו פתיחת מבנה ההזדמנויות הפוליטיות למחאה אזרחית – מתרחש במקרים רבים בעקבות טראומה קולקטיבית, כמו מלחמה, אסון טבע

1. לדיון במושג ראו למשל: Doug McAdam, John McCarthy and Mayer Zald (eds.), *Comparative Perspectives on Social Movements*, Cambridge, 1996.

גדול, רצח פוליטי של אישיות מרכזית וכדומה. טראומה כזו מערערת מבנים חברתיים-פוליטיים ותפיסות הרווחות שמנעו בעבר כניסה של קבוצות אזרחיות כאלה או אחרות לתהליכי עיצוב המדיניות וקבלת ההחלטות. מהו אותו מבנה ההזדמנויות הפוליטיות? מבנה ההזדמנויות הפוליטיות הוא מכלול המאפיינים של הסביבה הפוליטית המעודדים או לחלופין חוסמים חריגה של אזרחים מתחומי ענייניהם האישיים ובחירה בדרך של פעולה קולקטיבית, המיועדת להביא לשינוי במערכת הפוליטית-החברתית. מחאה פוליטית היא דוגמה קלאסית, הגם שלא יחידה, לפעילות קולקטיבית שכזאת. ידוע שתנועות מחאה רבות אינן מצליחות "להמריא" אף-על-פי שלכאורה התנאים נראים בשלים לכך. כדוגמה עדכנית אפשר לשאול, מדוע לא הצליחה תנועת האמהות החד-הוריות בראשות ויקי קנפו ליצור גל מחאה רחב ופעילותה הסתיימה בקול ענות חלושה – למרות שכיחות אי-שביעות הרצון החברתית – כשהיא מוסיפה עוד נדבך להיסטוריה העגומה של מחאה חברתית-כלכלית כושלת בישראל? התשובה היא – מבנה הזדמנויות פוליטיות לא מתאים. מתברר שנוסף על אי-שביעות רצון, יש צורך במערכת מורכבת של תנאים שקיומם מאפשר לתנועת מחאה להתארגן ולהצליח לסחוף אתה ציבור גדול מספיק כדי להטביע חותם. כפי שנראה להלן, מבנה כזה התקיים בסמוך למלחמת יום הכיפורים.

תנאי ראשון הוא התאמה של המבנה הפורמלי של המערכת או במילים אחרות, מידת הפתיחות או הסגירות שלה. במערכת סגורה – ומערכות דמוקרטיות אפשר שיהיו סגורות אף הן במובן זה שאין בהן לגיטימציה למעורבות אזרחית – אין לתנועת מחאה שאיננה מהפכנית, כלומר חותרת למוטט את המבנה השלטוני, סיכוי לצבור תאוצה. לפיכך, אף-על-פי שהשנים הוכיחו שכמעט כל ניתוחיה ותחזיותיה של "התנועה לשלום וביטחון" התממשו, בתקופה שבה היא פעלה היא לא הייתה יכולה לקבל לגיטימציה ולהיכנס בדלת הראשית לשיח בנושא הביטחוני הן משום שנושא עיסוקה עדיין נחשב נחלתם הבלעדית של מדינאים ומומחים צבאיים והן משום שדפוס הפעולה החוץ-פרלמנטרי, שאותו היא נקטה, לא נחשב בימים ההם "נאות". משמע, המערכת הפוליטית הישראלית דאז הייתה "סגורה" ביותר בשני המובנים הללו, כך שהיא מחקה לחלוטין כמעט את זכרה של פעילות זו מן הזיכרון הקולקטיבי. מערכת עשויה להיות פתוחה למעורבות אזרחית בנושאים מסוימים ובאותה עת סגורה בנושאים אחרים. מרכיב אחר במבנה ההזדמנויות הפוליטיות הוא אפוא השיטות שמערכת מפעילה כלפי אזרחים המנסים להשפיע על מדיניות בנושאים "אסורים". דיכוי הוא שיטה אחת, אך ידוע שהפעלת דיכוי לא מבוקר עלולה דווקא לגרום להתערורות אזרחיות מקיפה יותר ולפעול כבומרנג נגד המשטר הדכאני. לפיכך מערכות דמוקרטיות מעדיפות שיטה אחרת, שהיא לא פחות "קטלנית" למחאה, והיא ספיגת המחאה. בראשית שנות השבעים, שנים מעטות בלבד לפני גל המחאה שבו אנו עוסקים, הצליח הממסד הפוליטי להשתמש בתמהיל

יעיל של דיכוי קל יחסית וספיגה מסיבית כדי לשמוט את הקרקע תחת רגלי תנועת "הפנתרים השחורים", כך שבסופו של דבר היא לא הותירה שריטה של ממש על פני השטח, אלא חיזוק נוסף אולי של ההכרה הציבורית בישראל של הימים ההם, שמחאה אזרחית איננה מסוגלת "להתרומם" ולא כל שכן להטביע חותם חברתי-פוליטי של ממש.

מרכיב שלישי של מבנה ההזדמנויות הפוליטיות נוגע למידת היציבות והלכידות של ברית האליטות השולטות. אם שכבת האליטה מגובשת מאוד, זעום הסיכוי שתנועת מחאה עממית תצליח לשנות מדיניות בנושאים מרכזיים, אלא אם כן מתחולל תהליך השובר כליל את כללי המשחק ואת כלי המשחק, כפי שקרה במהפכות הגדולות שנרשמו בהיסטוריה. אבל כלל הוא, שבלא להחליף את האליטה השלטת יכול הציבור להשפיע על תהליך עיצוב המדיניות רק במקרים שבהם האליטה מפוצלת בתוכה. במצב כזה, המוחים "כורתים" ברית עם אישים ועם גופים בתוך מרכז השלטון או בקרבתו, ואז גדלה במידה רבה האפשרות להפעיל לחץ על מקבלי ההחלטות. למשל, זה מה שעשתה קבוצת "ארבע אמהות" כשיתפה פעולה עם התנועה לנסיגה מלבנון בהנהגתו של חבר הכנסת יוסי ביילין.

כיצד ובמה השתנה אפוא "מבנה ההזדמנויות הפוליטיות" סמוך למלחמת יום הכיפורים,

כך שתנועת המחאה שקמה אחריה זכתה לתהודה שכזו?

ראשית, יש לזכור כי אף-על-פי שהמוחים לא ציינו זאת בשום שלב, ברקע עמדה גם עמדה התודעה של מרידות הסטודנטים הגדולות של שלהי שנות השישים באירופה ובארצות הברית. הנטייה להכחיש או להתכחש להשפעות חיצוניות כשמדובר בפעילות חוץ-פרלמנטרית הייתה שכיחה בארץ עד השנים האחרונות ממש – למעשה עד אירועי סיאטל, שלאחריהם קמו בארץ קבוצות אנטי-גלובליסטיות והן שברו בראשונה את הנורמה שהייתה מקובלת במגזר החוץ-פרלמנטרי והכריזו על השתייכותן לגל המחאה העולמי. אפילו בעבר הלא רחוק, ובוודאי שבשנות השבעים המוקדמות, "ייבוא" רעיונות ודרכי פעולה נחשב מעשה "לא פטריוטי" המעיב על האותנטיות של המחאה ועל הנאמנות של המוחים. במחקרי שאלתי פעילים של תנועות מחאה שונות, האם הם הושפעו מתנועות בעלות סדר יום דומה בעולם, וכולם נהגו לטעון בלהט שהמחאה שלהם היא תופעה ישראלית, "תוצרת הארץ", ואין קשר ארגוני, רעיוני או כספי בין תנועתם לתנועה חיצונית כלשהי. ואולם אי-אפשר להתכחש לעובדה שאנשים אלה ידעו על קיומן של התארגנויות אזרחיות דומות בעולם. למשל, אין ספק שמוחי 1973-4 ידעו שאזרחים אמריקנים מן השורה יצאו שנים מעטות קודם לכן להפגין נגד מלחמת וייטנאם. אין ספק שתקדים כזה חיזק את הרגשתם שמחאה בנושאי חוץ וביטחון היא לגיטימית ביסודה, גם אם בארץ היא לא הייתה מקובלת. מלחמת יום הכיפורים ערערה אפוא את הקונסנסוס ופתחה בקיעים שבעדם חדרו אל המערכת הפוליטית הישראלית רעיונות שאפילו המוחים עצמם לא היו מודעים לגמרי לקיומם.

שנית, בראשית שנות השבעים נחלש בהדרגה מעמדה של מפא"י, שהייתה עד אז המפלגה הדומיננטית המובהקת, בראשות דור המייסדים. כבר בתחילת שנות השבעים החלה להבשיל בשכבות מתרחבות והולכות בציבור ההכרה, שדור המייסדים הזה אינו רלוונטי עוד לשאלות שעמדו אז על סדר היום החברתי והמדיני. כלומר, כאשר באו המוחים של 1973 ואמרו שהממשלה מנוונת, הממשלה זקנה, הממשלה אטומה, המסר לא היה חדשני ולכן גם לא נפל על אוזניים ערלות.

דור המייסדים סבל לא רק מביקורת חיצונית, אלא גם מביקורת פנימית, שכן אנשי הדור השני ואפילו השלישי – דור הבנים במפלגה ובתנועת העבודה בכלל – התחילו להרגיש בעת ההיא שהגיע זמנם לתפוס עמדות מפתח, אבל דרכם נחסמת בידי דור האבות (והאמהות), שעדיין לא ששו לפנות את מקומם. לפיכך כשהתקיפו המוחים ומי שחברו אליהם את הצמרת הפוליטית, לא הייתה התלכדות כללית של שורות המפלגה כדי להגן על ההנהגה שאליה הופנו חצי הביקורת. באופן מעשי השתקפה מגמה זו בעזרה הלוגיסטית החיונית שקיבלו המוחים של 1973 מגופים שהיו קרובים לתנועת העבודה, מן התנועה הקיבוצית בעיקר. היציאה הבוטה כל כך של יחידים ושל קבוצות מאורגנות מן התנועה הקיבוצית נגד מפלגת השלטון הייתה בגדר חידוש, אם כי היא נעשתה נורמטיבית בשלהי העשור ובשנות השמונים. הראייה לחדשנות שהייתה בכך היא העובדה, שרק שנים מעטות לפני כן החליטה מזכירות מפ"ם שלא לאפשר אירוח מפגשים של התנועה לשלום וביטחון בקיבוצי השומר הצעיר. הנימוק היה שאין לתת יד למי שעלול למשוך את השטיח מתחת לרגלי ההיערכות הקואליציונית או הברית האידיאולוגית עם מפלגת העבודה. כאמור ב־4-1973 תמיכה במוחים כבר לא זעזעה את אמות הסיפים.

הטענה כי למחאת 1973-1974 היו שורשים בתוך המרכז הפוליטי מקבלת אישוש גם בניתוח סוציו-דמוגרפי של המוחים עצמם. מנהיגי המחאה, וגם רוב משתתפיה, לא באו מן הפריפריה הפוליטית, אלא השתייכו סוציו-דמוגרפית לקבוצות שבמרכז, כאלה שבכוו לפחות, לו היו בוחרים במסלול הנורמטיבי לפוליטיקה, היו מוצאים את מקומם בשנים שאחר-כך במעגלי מקבלי ההחלטות או בסמוך אליהם. המוחים לא היו אפוא אנשים שנחסמה לפנייהם הכניסה למערכת. לפיכך לא תחושת הקיפוח או חוסר האונים הניעה אותם; הם לא היו מזרחיים, ערבים, נשים או דתיים, אלא גברים, יהודים, אשכנזים, משכילים יחסית וחילונים, בעלי קשרים עם אנשים בעמדות כוח ובעלי אמצעים כלכליים, כלומר אנשים שהדלת לאליטה הייתה פתוחה לפנייהם. ראייה לכך אפשר למצוא בספרו של מוטי אשכנזי,² שבו הוא מתאר כיצד פרופ' רוטנשטרייך, שהיה מורהו באוניברסיטה, ארגן לו פגישה פרטית, בביתו, עם שר הביטחון דאז, משה דיין. עם זאת, משנפתחה דלת המחאה הלגיטימית בידי מי שהמפתח

2. מוטי אשכנזי (עם ברוך נבו ונורית אשכנזי), **הערב בשש תפרוץ מלחמה**, תל אביב, 2003, עמ' 169-173.

היה בידיהם, כלומר, השתנה לטובה מבנה ההזדמנויות הפוליטיות. הדלת נותרה פתוחה ובשנים שלאחר מכן נכנסו בה אנשי קבוצות פריפריה כאלה ואחרות, והמחאה הפכה חלק לגיטימי ואינטרגלי מן הנוף הפוליטי בישראל.

לאמיתו של דבר, במובנים חשובים בתקופה ההיא עדיין לא השתנה ממש המבנה של המערכת הפוליטית; לראיה, מפלגת השלטון נשארה על כנה אפילו בבחירות שנערכו לאחר המלחמה. ועם זאת ניכרו בעת ההיא סימנים ברורים של שינוי בדינמיקה הפוליטית, בראש ובראשונה באפשרות הגדלה לבטא הסתייגויות ממערכת קבלת החלטות. בשפה מקצועית – חלה אז הרחבה של "תחום ההרשאה החברתית" למחאה אזרחית. הרחבה זו ניכרת עד היום, ואפשר אפילו להרחיק לכת ולומר שלמעשה המחאה השתגרה. קביעה זו נשמעת אמנם פרדוקסלית, שכן כיצד אפשר שפעולה כה לא שגרתית כמו מחאה תשתגר, ובכל זאת, כך קרה, עד כדי כך שהשתגרות המחאה, בייחוד בנושאי חוץ וביטחון, פגמה במשך השנים במידה ניכרת באפקטיביות שלה. הפגנות, עצרות ומשמרות הפכו דבר שביום-יום, וכיום אין הן זוכות כמעט לתשומת לב של המערכת הפוליטית ואפילו אינן זוכות בסיקור תקשורתי. ואולם אין ספק כי מבחינת היקפה וסוג המשתתפים בה הייתה המחאה של 1973-1974 בבחינת חידוש ולכן גם רמת הסיקור התקשורתי שלה הייתה גבוהה מאוד. כך גם מידת תשומת הלב שהיא קיבלה מהדרגים הפוליטיים. התוצאה הייתה דימוי של אפקטיבית חסרת תקדים. עד היום שומעים את הקביעה, שמחאה זו הפילה ממשלה. אמיתותה ההיסטורית של קביעה זו אינה חד-משמעית, אך קוגניטיבית היא נכונה. למשל, בפברואר 2000 כתב עופר שלח: "מחרתיים אחרי רבע מאה ועוד שנה, חוזר אל גבעת ההפגנות שמול לשכת ראש הממשלה בירושלים האזרח היחיד, זה כבר לא התנועה, זה האזרח היחיד שהפיל ממשלה בישראל, מוטי אשכנזי."³ ובספטמבר 2003, במלאת שלושים שנה למלחמה ולקראת פרסום ספר חדש של מוטי אשכנזי, כתבה אריאנה מלמד פתיח דומה: "הכול יודעים, מוטי אשכנזי עשה משהו מאוד לא מומלץ בישראל, הוא לקח אחריות, הוא הציל את אנשיו במלחמת יום הכיפורים הוא הקים את תנועת המחאה היחידה שהפילה כאן ממשלה"⁴. משמע, אם כי לא המחאה בפני עצמה ובוודאי שלא לבדה הפילה את הממשלה, אלא גרמה לכך קונסטלציה חברתית-פוליטית מורכבת הרבה יותר, בזיכרון הקולקטיבי נחקקה האפשרות שמחאה אזרחית יכולה להפיל ממשלה. התקבעות אמונה זו שינתה משמעותית לטובה את "מבנה ההזדמנויות הפוליטיות" העומד מאז לפני תנועות מחאה אזרחיות בישראל.

העובדה שבשנת 1973 לא הופעל דיכוי נגד המוחים הייתה גם היא תקדים חשוב. פחות מעוצמתה של התנועה גרמה לכך חולשתה של הממשלה לאחר טראומת המלחמה. ועוד,

3. עופר שלח, " בחזרה אל הגבעה", מעריב, 18 בפברואר, 2000.

4. אריאנה מלמד, "שלום במחאה", ידיעות אחרונות, המוסף 7 ימים, 12 בספטמבר, 2003.

ראשי המוחים השתייכו, כאמור, בבירור ל"דור הבנים" של האליטה השלטת וכידוע, במשטרים דמוקרטיים לפחות, אין האליטות נוטות להפעיל כוח ברוטלי נגד מרידות של הדור הבא, אלא אם כן כלו כל הקצים. המוחים נקטו אמצעים "מנומסים" ביותר, הפגנות ברישיון ומודעות בעיתונים – פעולות שאינן בנות השוואה כלל למהומות הסטודנטים בפריס בשנת 1968, למשל. עם זאת, האפשרות של ספיגת המחאה של 1973 לא הייתה ריאלית. ראשית, משום שהממשלה לא הייתה במצב שבו הייתה יכולה מבחינת הזמן והפיתויים שעמדו לרשותה לנקוט טכניקה זו. שנית, משום שאלה לא היו אנשים שקל היה לספוג אותם שכן, כאמור, מרחב האפשרויות החברתי-הפוליטי-הכלכלי שלהם היה רחב בלאו הכי. כלומר, שלא כמו "הפנתרים", יכולת הממשלה לשכך את המחאה על ידי הצעת פתרונות דיור או משרות למובילי המחאה, למשל, היו מוגבלות ביותר במקרה זה. עם זאת, הייתה תחושה שהשלטון מפגין עוינות רבה כלפי תנועת המחאה. ואולם פרדוקסלית הייתה לעוינות זו תשומה חיובית דווקא: כדי שתנועת מחאה תוכל לגייס לשורותיה המונים הכרחי שהשלטון יגלה כלפיה עוינות, אם כי לא במידה שתלווה בדיכוי בכוח שירחיק רבים עקב הפחד. מבחינה זו אפוא היה מצבה של התנועה של 1973-1974 אופטימלי: מקבלי החלטות אמנם לא "אהבו" את המחאה, אבל שוב, הם גם לא נקטו כלפיה יד קשה. אדרבא, שר הביטחון דאז, משה דיין, מצא לנכון, כאמור, לפגוש לשיחה אישית את הבולט שבין המוחים, מוטי אשכנזי. זו הייתה סיטואציה מיוחדת במינה בנוף המחאה – המנהיג הנמצא בלב הביקורת מוכן להיפגש לשיחת פנים אל פנים על כוס קפה עם הדובר העיקרי של מותחי הביקורת.

גורם אחר שעבר תמורה מהותית במבנה ההזדמנויות הפוליטיות בעקבות מלחמת יום הכיפורים, גורם שהקל בעליל את דרכה של המחאה אחריה ואת המחאות שיבואו לימים בנושאי בטחון לאומי, הוא השינוי במעמד הצבא וראשיו בעקבות המהלומה האסטרטגית. צה"ל לא איבד אז לחלוטין את יוקרתו, שכן עד היום מורים סקרי דעת הקהל כי זה המוסד הלאומי הזוכה להערכה הציבורית הגבוהה ביותר. ואולם אם עד אז היה צה"ל בבחינת "פרה קדושה" שניצבה על כן גבוה, לאחר המלחמה היא הורדה הפרה הקדושה מן הכן ומאז ניתן לבחנה מקרוב יותר. במילים אחרות, בעקבות מלחמת יום הכיפורים נפתחה האפשרות לשאול – באופן לגיטימי שלא נתפס עוד חתרני – שאלות בנוגע לשיקוליהם של מקבלי החלטות בדרכי הצבא ובנוגע לסיג ולשיח ולמאזן הכוחות וההשפעה ביניהם לבין הדרג המדיני.

האם המחאה האזרחית היא שהביאה לכינונה של ועדת אגרנט, והאם, בדיעבד, כינון הועדה אכן שירת את היעדים שהציבו המוחים לעצמם? רווחת ההשערה שהתנועה האזרחית הרימה קול בתביעה לחקור מחדל של הדרגים הבכירים, והנה בעקבות הלחץ הזה נענה הממסד הפוליטי לדרישה, הקים ועדה רחבת-סמכויות ובלתי תלויה, שתבדוק אם היה או לא היה כשל תפקודי, ומאחר שנמצא כי אכן היו מי שכשלו – נפלה הממשלה והודח הרמטכ"ל.

למראית עין זהו סיפור מופת של מערכת דמוקרטית המתקנת את ליקוייה בלחץ אזרחי. למעשה – ועל כך היה אפשר ללמוד מן המאמרים הרבים שפורסמו ערב יום השנה השלושים למלחמה ונכתבו בפרספקטיבה של זמן שלא הייתה למוחים ותומכיהם כאשר חגגו את הצלחתם – ועדת אגרנט הייתה במידה רבה אמצעי בידי הממסד "לשחרר קיטור", מעין שסתום ביטחון שנועד לתת לציבור הזועם תחושה שנעשה מאמץ לאתר את האשמים ולהענישם, אבל בה בעת גם לשמר את המבנה הבסיסי של המערכת, כך שלא יקרוס מול הלחצים של אי־שביעות הרצון האזרחית הגוברת.

הראיה למטרה כפולה זו היא הרכב הוועדה. בוועדה ישבו נציגים מובהקים של האליטה השלטת בתקופה ההיא, והסיכוי שינקטו מהלכים או יפרסמו מסקנות שיערערו את אושיות המבנה כולו היה נמוך מלכתחילה. שני רמטכ"לים (ידין ולסקוב), מבקר המדינה ד"ר נבנצאל, השופט לנדאו והשופט אגרנט, מעצם תפקידיהם ועברם לא היו אלה אנשים שהסתכלו על המתרחש "מבחוץ", אלא היו חלק אינטגרלי מן המערכת – בלי להטיל שמץ של ספק ביושרתם. במודע או שלא במודע הם לא היו יכולים להגיע למסקנות והמלצות שהיו גורמות זעזוע קשה מדי למערכת השלטון. ואכן בסופו של דבר, דו"ח הוועדה הזאת לא מיצה את הדין עם הדרג המדיני שמינה אותה. אין זו תופעה חדשה או מיוחדת במינה; רוב ועדות החקירה שהוקמו עד היום בארץ, כולל האחרונה שבהן, ועדת אור, גם אם פרסמו דוח"ות חריפים, הוציאו – כמאמר הסלנג הצבאי – את ה"קודקודים" המדיניים בעונש קל יחסית והטילו את האחריות על כתפי הדרג השני – לא על השלישי, הרביעי או החמישי, כדי לא לתת פתחון פה למלעזים לטעון כי שוב הענישו את הש"ג, אלא דרג השני, שהוא מספיק "מכובד" לצורך העניין. במקרה הנדון מוצה הדין עם צה"ל, ובייחוד עם הרמטכ"ל. הצבא הוכה אפוא מכה משולשת: לא זו בלבד שמעמדו הציבורי נשחק ושה"קונספציה" שפיתח ולפיה פעל קרסה, גם הוועדה לא סיפקה לפיקוד העליון את אותה ההגנה שסיפקה לראשי הדרג המדיני. אם כי בטווח הקצר ההחמרה של הוועדה עם הדרג הצבאי סייעה בהרגעת הרוחות הכללית ותנועת המחאה "הלכה הביתה", הרי לטווח הארוך יותר, או ברובד העמוק יותר, היתה התוצאה שבר ביחסי האליטה המדינית־הצבאית, שעד אז שמרה על לכידות. בין הצבא לבין מקבלי ההחלטות המדיניות נוצר שסע, שהגליד אמנם עם הזמן אך הותר צלקת לתמיד. יש גם לציין כי הוועדה לא גילתה סימפטיה מיוחדת כלפי המוחים. בספרו מתאר מוטי אשכנזי את המעמד המביך והלא נעים של מסירת עדותו בוועדת אגרנט. לדבריו, חברי הוועדה חמורי הסבר סירבו, למשל, לשמוע על ההזנחה שקדמה למלחמה, על מצב התחזוקה הגרוע של המעוזים בתעלה, על חוסר האחראיות ועל ההפקרות של הפיקוד, או כל עניין אחר שלא נגע ישירות לאירוע של פרוץ המלחמה וניהול שדה הקרב, תוך שהשופט אגרנט חוזר ואומר לו: "שאדוני ייצמד לעובדות". במילים אחרות, הוועדה לא הייתה מעוניינת לשמוע את הדברים שאשכנזי

רצה להשמיע תחת כובע ה"מוחה" נגד המערכת, אלא כקצין בלבד. האווירה בחדר הייתה כה לא אוהדת עד שלדבריו, ברגע מסוים "חשבתי האם אני הנמצא בחקירה או אני בא להעיד בחקירה", ובשלב זה הוא אסף את ניירותיו ויצא מן החדר.⁵

כדי להבין את נסיבות הפעולה של ועדת אגרנט ואת המלצותיה יש גם לזכור שבימים ההם, על אף המכה של המלחמה עדיין לא הייתה מפלגת השלטון במצב של קריסה ממש. הראיה לכך הייתה זכייתה באמון הציבור בבחירות מיד לאחר שוך הקרבות. לפיכך היו מקבלי ההחלטות יכולים לעמוד מול המוחים (והוועדה) ולטעון, ובמידה רבה של שכנוע, שהם זכו שוב במנדט העם ומי שאינם שבעי רצון ומוחים נגדם אינם אלא מיעוט קולני. ואכן הציבור לא היה מלוכד סביב תנועת המחאה. למשל, היו הורים שכולים שזעמו על הצעדים שנקטו המוחים, שכן המחאה שידרה את המסר שמות הבנים היה למעשה קורבן שווא. ואכן כל פעם שאורגנה הפגנה, שנועדה להיות המונית, כרסם בלב המארגנים החשש – שהתבדה, שכן בפועל הגיעו לכל הפגנה שכזו מספר לא מבוטל של אוהדים – שהם יעמדו שם לבדם.

בחינת "אוכלוסיית המוחים" מעלה, כאמור, כי שכבות גדולות מאוד מן הציבור, שאחר-כך הזינו גלי מחאה בנושאי חברה וכלכלה, נשארו מחוץ למעגל המוחים. יש שיאמרו כי הם הודרו ממנו אם על בסיס סוציו-דמוגרפי ואם משום שהמחאה של 1973-1974 נעדרה התייחסות לנושאים אלה. ולכן, בתשובה לשאלה שהוצגה לעיל, האם ובאיזו מידה השאירה מחאת 1973-1974 מורשת לעתיד, תשובתי, נוסף על הנאמר לעיל, שהיא השאירה את המורשת שמחאה בנושאי חוץ וביטחון היא נבדלת – או מבדילה את עצמה – ממחאה בנושאי חברה וכלכלה. האם על רקע נסיבות הזמן ההוא הייתה האפקטיביות של המחאה גוברת לו היו מצרפים את נושאי החברה והכלכלה לנושאי החוץ והביטחון? בהנהגת המוחים הכריעה הדעה, שתהיה זו טעות אסטרטגית לצרף למחאה נושאים חברתיים וכלכליים, שכן צירוף נושאים אלה עלול לפגוע בלגיטימיות של המחאה, שלא יצאה, כאמור, נגד הכיבוש ולא אמרה דבר וחצי דבר על המצב שנוצר אחרי מלחמת 1967, אלא רק קראה לאחריות מיניסטרילאית של מי שאחראי למחדל של יום הכיפורים. לכן הנושא החברתי-הכלכלי נותר "בחוץ", בניגוד לעמדתם של אחרים שטענו שיש לצרף את התחומים כדי ליצור מחאה אפקטיבית, מחאה שתרכז את כל הכוחות האזרחיים ותביא שינוי רדיקלי במערכת הפוליטית.

נהוג להניח כי תנועת המחאה של 1973 הייתה ה"עריסה" של תנועות השלום שקמו אחר-כך ובייחוד של "שלום עכשיו", שקמה בשנת 1978, אכן יש רצף כרונולוגי ואף רצף אישי בין מוחי 1973 למקימי "שלום עכשיו". אבל אין לשכוח שיש רצף כרונולוגי הדוק עוד יותר ואף רצף אישי בין מי שמחו בשנת 1973 למקימי "גוש אמונים" בשנת 1974. במילים אחרות, יותר

5. אשכנזי, הערב בשש תפרוץ מלחמה, עמ' 179-181.

משתנועת המחאה של 1973-1974 טבעה חותם תוכני ספציפי על הדיון הציבורי הפוליטי, היא הטביעה חותם על רפרטואר הפעולה האזרחית הלגיטימית – ההכרה שמותר למחות בנושאים העומדים בראש סדר העדיפויות של המערכת הפוליטית ושמקבלי החלטות אינם חסינים מפני ביקורת. היא הייתה אפוא בראש ובראשונה בגדר הסרה סימבולית של חסינות מקבלי החלטות מפני ביקורת אזרחית. אז נכנס לראשונה לשיח הפוליטי הישראלי המונח accountability – חבות או דיווחיות. אמנם "שורת המתנדבים" כבר העלתה בשנות החמישים את הנושא וזעקה חמס נגד אי-קבלת האחריות של בעלי השררה, אבל גם בנושא זה "מבנה ההזדמנויות הפוליטי" דאז יצר בעיה אקוסטית שהיסתה קריאה זו. לעומת זאת, בשנת 1973, יחד עם השפעות מחוץ והשינויים מבית שצוינו לעיל, רעיון החבות, או הדיווחיות, נקלט היטב בשיח הפוליטי, אם כי למרבה הצער, ככל הנראה רק בשיח, שכן בפועל הרבה לא השתנה לטובה עד היום בכיוון של נטילת אחריות של מקבלי החלטות.

לסיכום: האם המחאה של 1973-1974 הייתה אמנם סיפור הצלחה גדול, כפי שהתקבע דימויה בעיני הציבור? התשובה אינה נחרצת, אם כי דומה שמאזנה נוטה לחיוב יותר מלשלילה. נראה שהייתה לה תרומה ניכרת להכנסת הממד ההשתתפותי לרפרטואר הפוליטי בארץ, אם כי רק בדרך של מחאה ולא בשיתוף מוסדר והמשכי. התמלא אפוא תנאי הכרחי אך לא מספיק לעיצוב מערכת דמוקרטית בעלת אופי השתתפותי. ואולם ברור גם שהמחאה האזרחית ערערה, במשהו לפחות, את החוסן השלטוני של המפלגה הדומיננטית. ואכן בבחירות בשנת 1977 חזינו בהתמוטטות, ב"מהפך". אם כן, המחאה של 1973, במידה מסוימת לפחות, הייתה אחראית לעלייתו לשלטון של הליכוד – התרחשות פוליטית שספק אם הייתה משאת נפשם של רבים מן המוחים. מחאת 1973 יצרה גם במידה רבה את האבחנה בין מחאה בנושאי חוץ וביטחון למחאה חברתית-כלכלית – מצב שרבים מבכים עליו לנוכח פיצול הכוחות והפגיעה הנגזרת ממנו ביכולתן של תנועות אזרחיות בישראל להגיע למאסה הקריטית המינימלית הנחוצה כדי שקולן יישמע. מה גובר על מה – החיוב או השלילה? יעשה כל אחד מאתנו את חישובו הוא.

מעבר לסואץ אין כל חדש:

הרהורים ספרותיים בעקבות המלחמה

חיים באר

מלחמת יום הכיפורים היא האירוע הציבורי, הפרטי החשוב ביותר בימי חיי. אני חושב שצמחתי כפרוזאיקן מתוך מלחמה זו, והיא משמשת מקור היניקה לכל מה שאני עושה מאז ועד היום.

בקיץ 1973 הייתי משורר שכל כבודו כבר היה מאחוריו. כתבתי ספר שירים בשם **שעשועים** **יום יום** שזכה לביקורות מצוינות בעיתונים ושכבתי על זרי הדפנה בלי לדעת לאן אני הולך מכאן ואילך. עלי הדפנה הלכו והתייבשו ודקרו את גבי החשוף עד שבאופן פתאומי נקראתי מבית הכנסת, כמו רבים אחרים, ומאז ועד פורים הייתי רוב הזמן בסיני. ולא רק בסיני הייתי, אלא גם במה שנקרא במקומותינו "אפריקה". לא הייתי חייל קרבי. גם לא איש הדרג השני או השלישי. הייתי איש יחידת הרבנות הצבאית. ברבנות הצבאית לא הייתי ביחידה שעוסקת בקבורת חללים שלנו, שתמיד יש מסביבה הילה של קדושה, הייתי מאלה שעסקו רוב הזמן בחללי אויב.

אני התבוננתי מתוך המלחמה ההיא על האדם באשר הוא אדם. הדבר שמלווה אותי, ולא אשכח אותו – שכן המראות הולכים ומתעממים, והדיבורים גם הם הולכים ומתפוררים אל תוך השכחה המבורכת של תחילת הזקנה – הוא הריח.

מדברים על אסטרטגיה. מדברים על צבא. אתם מדברים על מהלכים גדולים ומהלכים קטנים, אך הדבר הנורא ביותר במלחמה זה הריח. הריח שהוא לא רק העשן ולא רק אבק השריפה ולא רק החול ולא רק הזיעה. זה הריח המתוק, מבאיש, מבחיל, מושך, דוחה של המוות. ולמוות הזה אין שום הבדל אם זה בן ברית או לא בן ברית, אם הוא משלנו ואם הוא לא משלנו, אם הוא שונא ואם הוא ידיד ואם הוא קרוב. החבר הטוב ביותר שלי היה מתז הארוסול, המרסס של בתי השימוש. לא יכולתי לאכול ולא לשתות, שטפתי את פניי באפטר שייב, אם היה לי, כדי להרחיק את הריח. בחופשות לא יכולתי לגעת באנשים הכי קרובים, כי המגע שלך הוא המגע עם המוות. והריח הזה, המוות הזה, הוא שמפרנס, הוא שמאכיל, הוא שמשקה, הוא שזן את כל מה שאני כותב.

באחד הימים הראשונים נקלעתי לאיזו הפגזה באחד הצירים לכיוון התעלה, ומטוס ירד ופגע במכלית שהייתה לפנינו. המכלית התפוצצה, ואני ראיתי את היד, ידו של נהג הסמיטריילר, יד בריאה ועבה עם שעון. היד הזאת היא שכונת את מה שאני כותב עד היום.

מלחמה היא חידה. מלחמה הוא עניין שדורש פענוח. הספרות מנסה לפענח את הסוד הזה. במלחמת השחרור היו פענוחים יוצאים מגדר הרגיל. **ימי ציקלג** של ס. יזהר והסיפור של אלי שכתב משה שמיר. מלחמת לבנון הולידה כמות עצומה של ספרות מחאה. הייתי שופט בכמה תחרויות של כתיבה צעירה וכמות הטקסטים שנכתבו על האינתיפאדה הראשונה ועל האינתיפאדה השנייה היא אין-סופית.

מלחמת יום הכיפורים לא מתפענחת. בהתחלה חשבתי שהיא לא מתפענחת משום שצריך מרחק של זמן. ואכן עד שס. יזהר כתב את **גילוי אליהו**, עברו שנים רבות, עד שחיים סבתו כתב את **תיאום כוונות** עברו שנים רבות, ועד שאורית שחם גובר כתבה מהצד שלה, אישה מהבית, עברו שנים רבות, אבל לא בגלל הצורך בזמן. אני חושב שהסיבה העיקרית לאי-היכולת לפענח את המלחמה היא שזו הייתה הפעם הראשונה מאז מלחמת השחרור מלחמה שאנחנו צדקנו בה. אנחנו לא מסוגלים להבין מלחמה שאנחנו לא יזמנו אותה. אולי היינו יכולים למנוע אותה, אבל אנחנו לא יזמנו אותה. אנחנו לא מסוגלים לפענח דברים שאין לנו אפשרות להטיל בהם סימני שאלה. אני אקח לדוגמה את סיפור **גילוי אליהו** של ס. יזהר, המספר על שלושה אנשים שיוצאים לחפש בחור בשם אליהו. הסיפור הוא כמיטב יכולתו של סופר ענק, אבל הספר הוא חלש, והספר הוא לא חשוב, משום שיש שם סצנה אחת, שבה בעיני הוא החמיץ את כל העניין. הוא מתאר שם איך חיילים ישראלים בועטים בגופות של חיילים מצרים ומחפשים שיני זהב. אני רוצה לומר לכם: אין חייל מצרי, מההמונים שהיו שם, שהיו לו שיני זהב. לא היו שיני זהב. לילד מצרי מכפר על הנילוס לא היו שיני זהב. הוא צעיר, ואם נשרו לו שיניים ודאי שלא התקינו לו שיני זהב. זה ממיתוס אחר, זה ממיתוס של מלחמת העולם השנייה. בהמשך הסיפור, יזהר אומר: "השגיאה שבמלחמה איננה בפוליטיקה ולא בצבאיות וגם לא בצורך בהישרדות, השגיאה היא בעיוורון לחיים, בעיוורון לבני אדם, השגיאה היא בהיתר שכאילו מותר להשתמש גם במלחמה, כשאין ברירה, שמלחמה היא בגדר האפשר..."¹

זה לא רלוונטי למלחמת יום הכיפורים, זה לא מה שהיה במלחמת יום הכיפורים. סבתו החמיץ את הפענוח מכיוון אחר לגמרי. סבתו היה שריונר. בספרו **תיאום כוונות** אלוהים מדבר מכל שורה, ואלוהים לא קיים בכלל בתוך הסיפור הזה. ואני שואל את עצמי, איך יכול אדם צעיר, מפקד טנק, לחזור חזרה אל עולמו, אחרי שהטוב שבחבריו נהרג ולכתוב

1. ס. יזהר, **גילוי אליהו**, תל-אביב, 1999, עמ' 107.

כך: "ימים הרבה עברו. בחודש אייר שטפנו את הטנקים, הזדכינו על הזיווד, פשטנו את המדים, ושבתנו לגמרא, מסכת בבא־בֶּתֶרָא, חזקת הבתים והבורות והשיחין והמערות ובית־הבדין ובית־השליחין".²

ככה חוזרים? ומה עם שאלות שעולות, שמפוררות את הנפש? סבתו, במקום מסוים אומר: "אין עוד נביא שיאמר לנו מה מתכוונים בשמיים לומר לנו, ולא אתנו ידע עד מה אבל ברור לנו שמדברים אלינו, ומעצמנו אנו צריכים להבין את הכוונה".³ הוא משאיר אפוא את העסק פתוח, והוא אומר: "המלחמה הזאת במועדי קודש הייתה. ביום הכיפורים נפתחה, וביום טוב ראשון של סוכות פרצנו למובלעת".⁴

ואיפה אלוהים? ומה יש להגיד על אלוהים, או מה יש להגיד על בני אדם שהם מעשי ידיו של אלוהים? ואין לנו מלחמה יותר יהודית ממלחמת יום הכיפורים, כי בעצם האויב כפה עלינו מערכת מיוחדת של סמלים. פתאום אתה מוצא את עצמך בתוך מערכת הסימבולים ולא יכול לצאת ממנה, ואולי לא רוצה כבר לצאת ממנה. את כל העניינים האלה הספרות לא מוכנה לברר עד הסוף. היא לא מוכנה לברר מה קורה במצבים של מלחמות שאין בהם ברירה.

לא נכתבת ספרות גדולה על מלחמת יום הכיפורים, משום שצריך לפני שכותבים ולפני שמתארים, לשאול שאלות. והשאלות החשובות לא נשאלו.

אני רוצה להגיד לכם מה זה כעס, מה מבטא את המקום שאנשים כמוני נמצאו בו במלחמה לאורך זמן, באמצעות שיר של יותם ראובני שנקרא "הלילה שבו מת משה דיין".⁵

"הלילה אני רוצה להגיד משהו
באוזני הפקידים הבכירים
וסרסורי הממשלה,
שועי הרשות ורבי השוטרים,
הקצינים והרבנים הראשיים,
הפקידות הזוהרת והפקידות הנמוכה:
לצד ההיסטוריה שאתם מכירים,
לצד ההיסטוריה שאתם יודעים,
יש היסטוריה אחרת. אין להשפיע עליה

2. חיים סבתו, **תיאום כוונות**, תל-אביב, 2003, עמ' 13.

3. שם, עמ' 139.

4. שם.

5. יותם ראובני, **עצב שנאגר בחלום: שירים**, תל-אביב, 1982.

ואין להסיטה. והיא איננה שקולה
 ואיננה שוכחת ואיננה צבועה
 ואיננה צורחת אחרי המת:
 היסטוריה עזה שאיננה שוכחת,
 היסטוריה שראוה אנשים חיים,
 כמו זה שדיין הלך למשחק כדורסל
 ביום שבו פורסמה רשימת המתים
 במלחמת יום הכיפורים.
 אלפים חמש מאות עשרים ושבעה מתים."

זאת מה שספרות, העוסקת בתרבות המחאה, יודעת לעשות, וזה שיר חזק. אבל זה לא **מלחמה ושלום** וזה לא **במערב אין כל חדש** וזה לא **השיגעון הגדול** של אביגדור המאירי וזה לא שירי החפירות שהספרות האנגלית הולידה ממלחמת העולם הראשונה. מלחמת יום הכיפורים, שעזו אלמוג קורא לה קו התפר, לדעתי היא קו השבר. עוד לא התעוררנו מהשבר הזה, עוד לא פענחנו מה קרה לנו בשבר הזה, ומי יודע אם הפענוח ייעשה, או יכול להיעשות. אני רוצה לומר לכם, יש ספר קטן, **הרעש והאדמה**, שבעיני הוא אחד הספרים הנפלאים ביותר שנכתבו על החוויה הזאת. כתב אותו פרופסור להוראת המתמטיקה, שלמה וינר.⁶ הוא לקח את "רעש אדמה", את הצירוף "רעידת אדמה" כמו שאז אמרו, והוא מפרק את זה ל"הרעש והאדמה". והוא כותב שם על מלחמת יום הכיפורים פואמה ארוכה בשם "מיום כיפורים זה עד יום הכיפורים הבא". אציין כמה בתים כדי שתראו מה משורר אמת, כשהוא מוכן לעמוד מול הדברים, מה הוא יכול לומר:

ערב

כל נדרי ואסרי ושותי
 ילדות קטנות
 משגיחות על תנועותיך
 מעזרת הנשים –

גם זו השגחה עליונה.

6. שלמה וינר, **הרעש והאדמה: שירים**. ירושלים, 1986.

על דעת המקום והקהל
בעזרת מספר מילים תוכל
לבטל את העבר,
את העתיד, מילים מספר וכבר
כל השבועות, הדאגות, המוראים
בטלים ומבוטלים.

הרעשה

באוויר הפגז.
כבר אין לו דמות הגוף ואינו גוף.
אולי גם אנו כך
בעוד דקה. בינתיים, יתגדל ויתקדש
שמה רבא.
ואחרי ככלות הכל
לבדו ימלוך נורא
ראשון ואחרון.

2

כל כך מדויקת ההשוואה:
וכן ההפגזה:
כי הנה כזכוכית ביד המזגג,
ברצותו חוגג וברצותו ממוגג,
ואכן ממוגג.

3

יצר את האדם בחוכמה
וברא בו נקבים, נקבים,
חלולים חלולים,
לתותחן, ולטען נוספו כרגע עוד כמה
מפגיעה ישירה.

כך אי אפשר להתקיים ולעמוד
לפניך, רופא כל בשר,
לכן הם שוכבים;
חללים חללים.

4

שמע קולנו
הניחר. מאוחר
מדי לבקש
לחדש ימינו כקדם
או לא להשליך לעת זקנה.
מי חושב על זקנה?
רק ככלות כוחנו
אל תעזבנו. זה דווקא
עלול לקרות
בעוד מספר שעות.

5

אבינו מלכנו,
אין לנו מלך,
אין מצביא,
אין מפקד גזרה
(מת בהפגזה) —

היית אמור לבטל מחשבות שונאינו.
בטל לפחות מחשבותינו,
ליתר דיוק פחדינו
או, לחילופים,
פתח לנו שערי שמיים.
בתעלות ובשוחות
אנו יודעים כבר כי עפר אנחנו.
זכור זאת גם אתה.

אנו באי באש ובמים;
איננו טוענים שעל קידוש שמך,
אבל עשה למענך,
אם לא למענינו.

כל זמן שהנשמה בקרבנו;
כל זמן".

נעילה

פתח לנו שער בעת נעילת שער
אני ממלמל
אבל יודע
שהשער כבר סגור ומסוגר.
במחזור
ששאלתי משכני — תאריכי
הולדת ופטירה,
כדי שלא ישכח,
כדי שלא יזכור.
המחזור שלי
אבד במלחמה.
עוד מעט
תנועת הגוף שבתפילה
תפסק באנשים,
תשוב אל השיחים, העשבים, וליד
דלת היציאה —
חצבים כנרות נשמה
ירעדו ברוח.

משורר שכותב "המחזור שלי אבד במלחמה" ואתם שומעים גם את מחזור התפילה ואתם שומעים גם את המחזור שלי — בני דורי — שאבדו במלחמה. משורר שיכול במילה האחת "מחזור" לראות את הדברים, זה משורר שמה שהוא עושה הוא אירוני, מתחטא, כועס, מבקש, בועט באלוהים ובכל מה שיש מסביב. ואעבור גם לשורה אחרונה בשיר "השיר על

היום הזה" בספר החשוב ביותר בספרות העברית של שנות השבעים – **השבר הסורי אפריקני**, שכתב אבות ישורון על המלחמה, בדרכו שלו.⁷ הוא רואה במלחמה שבר שחוצה, כך אבות תופס את המלחמה, מתוך בית הכנסת:

הוא עמד לפני התפילה ולפני הזמרה.
 אני עמדתי לפני הסף. מישהו מתפרץ:
 יש פה מקלט?
 יש פה מלחמה.
 פְּלוּצִים נפתחה דלת.
 אני לפני הסף....

וכן הלאה. פְּלוּצִים, זה מאידיש – פתאום. אבל פלוצים זה גם פלצות, וגם תפלצת. ועדיין פלוצים נפתחה הדלת, הדלת של המלחמה נפתחה וכולנו עומדים על הסף, והספרות העברית שהייתה אמורה לפענח המשיכה בדרכה מבלי, כמעט, להתמודד עם החידה: מה היה לנו אז באותה רעידת אדמה.

7. אבות ישורון, **השבר הסורי אפריקני**, תל-אביב, 1974.

המלחמה הקונוונציונאלית האחרונה?

אריאל לויטה

השאלה שבה מתמקד הדיון הזה היא עד כמה היוותה מלחמת יום הכיפורים קו פרשת מים. הטענה המרכזית המפותחת במאמר היא, שהיתרון האסימטרי של ישראל שהלך והתעצם ביחס למדינות ערב והפלסטינים, בתחום המלחמה הקונוונציונאלית, המריץ את יריביה של ישראל לפנות לאחד משלושה כיוונים: השלמה, טרור וגרילה, פיתוח נשק בלתי קונוונציונאלי. אסימטריה זו הפכה את המלחמה הקונוונציונאלית לבלתי אטרקטיבית בעיני הערבים, והותירה, דה־פקטו, את מלחמת יום הכיפורים כמלחמה הקונוונציונאלית האחרונה. הדיון להלן יתמקד באחדים מהשינויים הבולטים, אשר מסמנים את מלחמת יום הכיפורים כנקודת מפנה, וכן בסיבות לשינויים והשלכותיהם על ישראל.

זיהוי השינוי וסיבותיו

כשבוחנים לאורך ציר הזמן את היעדים שמדינות ערב והפלסטינים הגדירו לעצמם בעימותים הצבאיים עם ישראל ניתן לזהות כמה שינויים מהותיים (טבלה 1). ראשית, היעדים של מדינות ערב והפלסטינים נעשו צנועים יותר עם השנים – מניסיון צבאי לחסל את מדינת ישראל ליעדים צבאיים מוגבלים. אמנם התקווה הערבית לראות את ישראל נעלמת מהמפה לא פסה מהעולם, כפי שאפשר להתרשם מהתבטאויותיהם של לא מעט דוברים בעולם הערבי ובאיראן כיום, אבל מטרות צבאיות כגון כרסום בגבולות ישראל והפסקת הכיבוש נעשו מרכזיות. בהקשר זה, דווקא מלחמת ששת הימים היא שהיוותה נקודת המפנה ומלחמת יום הכיפורים כבר מבטאת הגדרה מצמצמת של היעדים הצבאיים הערביים כלפי ישראל. חשוב לציין כי גם ישראל עברה שינוי בהגדרת יעדיה. שינוי זה מתבטא כיום בעימות עם הפלסטינים – הגדרת יעדי הלחימה שונתה מהכרעה צבאית להכרעה תודעתית. שנית, מדינות ערב זנחו כל תכנית לפעולה־רבתי, צבאית או אחרת. תכנית־אב סדורה פחות או יותר פינתה את מקומה להתנהגות הנוטה להיות אקלקטית יותר. אם בעבר ניתן היה לזהות תכנית פעולה מגובשת וסדורה, כיום כבר אין רואים זאת ובמקום תכנית כזאת ניצב דבר־מה שהוא מוגדר פחות, סדור ועקיב פחות, הבא לידי ביטוי במהלכים האופרטיביים נגד ישראל הן

בזירה הדיפלומטית והמדינית והן בזירה הביטחונית והצבאית. **שלישית**, חל פיחות דרמטי במספר השחקנים המעורבים בסכסוך בין ישראל לבין העולם הערבי. בתחילת הדרך כלל העולם הערבי, ובייחוד המדינות המרכזיות שבו, נטלו חלק פעיל במאבק בישראל. אלא שמאז איבד העולם הערבי בהדרגה את מרבית הדבק שליכד והניע אותו, ובמאבק הפעיל בישראל נותרו בהדרגה הפלסטינים והחיזבאללה בלבד, עם סיוע ברמות שונות מצד חלק ממדינות האזור. כלומר, העימות עבר מניסיון להתנגש חזיתית עם כוחו של צה"ל לניסיון לעקוף ככל האפשר את מוקדי העוצמה הצבאית הישראלית.

הצלחתה של ישראל בשנת 1973 לעמוד במלחמה קונוונציונאלית בשתי חזיתות הפכה אפשרות של מלחמה קונוונציונאלית נוספת, אפילו כתרשיש פעולה, ללא אטרקטיביות בעיני גורמים ערביים, שלו התוצאה של המלחמה הייתה אחרת, אפשר שהיו שוקלים זאת. העימות שינה אפוא את פניו ופנה לשלושה כיוונים שונים: האחד, השלמה עם מדינת ישראל – מצרים יצאה ממעגל העימות הפעיל עם ישראל, ואחריה ירדן; הכיוון האחר, פעולה אלימה מתחת לסף המלחמה הקונוונציונאלית – שימוש בטרור ובגרילה; והשלישי – פיתוח יכולות בלתי קונוונציונאליות ואמצעים לשגרן. גם שאיפתה של סוריה להגיע לאיזון אסטרטגי, הפכה ללא ריאלי. כך נותר העולם הערבי כבודדים, בהעדר קולקטיב, ללא אפשרות מעשית לעימות קונוונציונאלי סימטרי עם ישראל. כלומר, אותם השחקנים באזור אשר נותרו בסירובם להשלים עם מדינת ישראל ושאוּפו לשמר את העימות עימה, הסיטו את העימות לקצוות – דהיינו מעל ומתחת לסף המלחמה הקונוונציונאלית.

המעבר מיכולות קונוונציונאליות לחיפוש אחר טיילי קרקע-קרקע ויכולות בלתי קונוונציונאליות וכן המעבר מגורמים מדינתיים לגורמים תת-מדינתיים, מעיד על שינוי עמוק הנובע מהיווצרותו של המאזן האַסימטרי. לאחר מלחמת יום הכיפורים, קריאת התיגר של גורמים באזור אינה מתמקדת עוד בעוצמה הצבאית הישראלית הקונוונציונאלית, אלא בניסיון לשנות את כללי המשחק של העימות. הטענה ולפיה מלחמת יום הכיפורים מסתמנת כקו פרשת המים, בהיותה כנראה המלחמה הקונוונציונאלית האחרונה (טבלה 1), מאוששת על ידי נימוקים:

ראשית, העליונות הקונוונציונאלית של ישראל הוכחה מעל לכל ספק במלחמת יום הכיפורים. מלחמה זו הייתה חוליה נוספת ברצף ניצחונות צבאיים ישראלים, לא מעט בשל יכולתה של ישראל להתאושש מתנאי הפתיחה הקשים שבהם הייתה נתונה ולהגיע בסופו של דבר קרוב יותר לקהיר ולדמשק ממה שהמצרים היו יכולים להעלות בדעתם, לא כל שכן הסורים.

שנית, דימוי עוצמתה הבלתי קונוונציונאלית של ישראל הלך והשתרש כתופעת קבע בקרב כל הגורמים במזרח התיכון ונתפס עתה כגורם שלא ניתן לערער, ודאי שלא באמצעים

צבאיים, וסביר להניח לעתיד הנראה לעין, גם לא באמצעים דיפלומטיים (בקרת נשק וכיו"ב). מכאן הוא הפך גורם המשפיע על ציפיות מדינות ערב בדבר ההישגים שהם יכולים להשיג בעימות עם ישראל. אלו יכולים להיות לכל היותר מוגבלים בהיקפם ונקודתיים בשטחם וכל ניסיון להגיע ליותר מכך עלול לגרור תגובה חריפה שתסכן אותם.

שלישית, שינוי בדפוסי הסיוע של המעצמות למדינות האזור. בסוף שנות השמונים הפסיקה ברית המועצות את הסיוע למדינות ערב שבהן תמכה. לעומת זאת, ישראל נהנתה וממשיכה ליהנות ממיסוד הסיוע הביטחוני האמריקני, בשגרה ובחירום, כשאת מנקודות הציון בתהליך הייתה הרכבת האווירית במהלך מלחמת יום הכיפורים.

כלל ההתפתחויות בשלושת התחומים הללו ביססו אפוא את עליונותה המובהקת של ישראל מול תרחיש של מלחמה גדולה קונונציונלית והיוו גורם מרתיע דיו מליזום מהלך כזה נגד ישראל. ואולם יש לזכור, שהתהליך של התרחקות ממלחמה קונונציונלית אינו ייחודי לישראל. הוא מבטא דפוס התנהגות אל מול מעצמות אחרות אשר יוצרות פער טכנולוגי קונונציונאלי, שהיריב אינו מסוגל להתמודד אתו באותו מגרש. התוצאה היא חיפוש דרכים חלופיות להתמודד עם העוצמה המערבית – בשיטות של מלחמה אָסימטרית, כפי שניסה מילוסוביץ לעשות ביוגוסלביה, או כפי שהמגמה באה לידי ביטוי בפעולות הטרור של ארגון אל-קאעדה ובפעולות הגרילה נגד האמריקנים בעיראק.

היריבים של מדינות המערב מנסים ליצור מאזן אימה ביחסיהם עם המעצמה העומדת מולם בדרכים אחרות. אין מדובר במאזן אימה בתחום הגרעיני בלבד, אלא בניסיון, לדוגמה, של ארגון החיזבאללה לכוון מאזן כזה בלבנון. הארגון חותר להחזיק את יישובי הגליל ובהדרגה גם חלקים נוספים בצפון ישראל ובמרכז כבני ערובה למקרה שישראל תנסה להביא לידי ביטוי את כוחה הצבאי מולו. בדומה, אפשר לזהות ניסיונות של ארגון החמאס לכוון כללי משחק מול ישראל על ידי קשירת הסיכול הממוקד עם פיגועים באמצעות מחבלים מתאבדים. בממד הבלתי קונונציונאלי ניתן לזהות את המדיניות האיראנית, המנסה להחיל מטריית הגנה מורחבת מעל העולם הערבי על ידי פיתוח והצבת טילים בליסטיים דוגמת שיהאב-3 ודגמים מתקדמים יותר, אשר טווח פגיעתם מגיע עד ישראל ואף מעבר לה. האיראנים מצהירים כי הם רואים את עצמם מגן של העולם הערבי ולכן הם יוודאו שישראל "תשלם מחיר כבד" אם היא תפעל צבאית מולם.

טבלה 1: מלחמות יום הכיפורים: קו פירשת מים?

מאפיין/מלחמה	מלחמת העצמאות	מלחמת יום הכיפורים	האינתיפאדה השנייה
משתתפים	כלל ערבי	מצרים וסוריה (עיראק)	פלסטינים
הסביבה הבינלאומית	מלחמה קרה	דטאנט	Pax Americana, עליית אירופה
היעד הערבי	חיסול ישראל	כרסום ישראל/הנעת מ"מ	הפסקת הכיבוש
השיטה	עימות צבאי	עימות צבאי	התקוממות עממית/ טרור
תכנון המהלך הערבי מראש	חלקי	מלא	מאולתר
שיטת הלחימה הישראלית	תמרון ואש	תמרון ואש	אש סלקטיבית, התגוננות
יעד הלחימה הישראלי	הכרעה צבאית והישג מדיני (שיפור הגבולות)	הכרעה צבאית (הפסקת אש והישג טריטוריאלי)	"הכרעה תודעתית"
אזור הלחימה	חזית ועורף	חזית	עורף, השטחים, ובעיקר הזירה התדמיתית (תקשורת)
משך הלחימה	שנה	שלושה שבועות	שלוש שנים
הנושאים העיקריים	צה"ל	צה"ל (בסיוע ארצות הברית)	צה"ל + שב"כ
בנטל הלחימה	עם ישראל	בעיקר עם ישראל	בעיקר עם הפלסטינים
הלגיטימיות הבינלאומית	מלא	מלא	חלקי
הקונסנזוס הפנימי בישראל	מעורבים	נחיתות כמותית, עליונות לישראל	עליונות כמותית ועליונות מוחלטת לישראל
יחסי עוצמה	כישלון ערבי	כישלון צבאי ערבי אך הישג תדמיתי	הקזת דם הדדית, יתרון בנקודות לישראל
מאזן ההישגים			

השלכות השינוי

השינוי באופי העימות מחייב התאמה של דרכי ההתמודדות הישראלית ומגדיל את משקלם היחסי של הגורמים הלא-צבאיים (טבלה 1). בסוג הלחימה הזו צפות ועולות לראש סדר היום שורה של סוגיות, בכללן השלכות ההבחנה בין חזית לעורף, סוגיית הקונסנסוס הפנימי וסוגיית הלגיטימציה הבינלאומית.

ישראל אמנם עברה בהדרגה ממצב של נחיתות או לכל היותר איזון בתחום הקונוונציונאלי למצב של עליונות איכותית וכמותית, אבל באופן פרדוקסלי, בעימותים כיום היא מתקשה יותר ויותר להביא את עליונותה זו לידי ביטוי מסיבי, מהיר ומוחץ – לא מעט בגלל השינוי באופי העימות. ישראל גם נאלצה להגדיל את מרכזיותו של מרכיב ההתגוננות בתפיסת הלחימה ובמבנה הכוח שלה – תוך שימוש סלקטיבי באש ומיעוט יחסי בתמרון.

ההבחנה בין חזית לעורף, המזוהה עם המלחמות הקונוונציונאליות באזורנו – ומלחמת יום הכיפורים היא האחרונה בהן – היטשטשה והלכה בד בבד עם טשטוש הגבולות שבין מלחמה ושלוש. מאמצים רבים מופנים להרחבת האיום שמציבים אויבנו על העורף באמצעות פיתוח יכולות איום ותקיפה מרחוק ומבפנים (בתוך גבולות המדינה), בניגוד לניסיון להתמודד עם ישראל בחזית. שינוי זה מזכיר את שנות החמישים – לבעיות הביטחון השוטף שישאל התמודדה עמן בעת ההיא הייתה משמעות עמוקה ונודעו להן השלכות אסטרטגיות ארוכות טווח, שחרגו בהרבה מנקודת הזמן המידית. ניכר שיריבי ישראל מנסים למנוע היווצרותו של מצב דיכוטומי, בדומה לתקופה שאחרי מלחמת ההתשה – מצב שבו כבר אין מלחמה ועדיין אין שלום. בניסיונות של חיזבאללה ניתן לראות דוגמה לכך, כאשר הארגון מנסה לשמור על עימות פעיל עם ישראל על ידי חימום מוגבל של גבול הצפון.

ההשלכה השנייה מתמקדת בסוגיית הקונסנסוס הפנימי. כל עוד הייתה ישראל שרויה במצב של עימות צבאי שנכפה עליה, עמד איתן יחסית הקונסנסוס הפנימי. ואולם עם שינוי אופי העימות נעשתה סוגיית הקונסנסוס הפנימי למרכזית ביכולתה של ישראל להתמודד לאורך זמן עם האיום. במובן הזה, ישראל חוזרת לדילמה המרכזית שעמה התמודדו קברניטי הביטחון של דור תש"ח, דהיינו עד כמה אפשר לסמוך על כושר העמידה של הציבור במאבק ממושך ונוקב. משמע, דווקא על רקע השגת עליונות צבאית, הדוחקת לשוליים את המלחמה הקונוונציונאלית, אנו מוצאים את עצמנו נאלצים להתמודד מחדש עם מאבק אלים וממושך. לישראל יש קושי להתמודד עם מלחמות התשה מהסוג הישן וגם מהסוג החדש. יתר על כן, ישראל מתקשה לא פחות להתמודד עם האתגר של איזון נכון בין צורכי הביטחון לבין הצרכים הנובעים מהרצון לקיים מדינת רווחה מפותחת ומשגשגת. יש קושי לאזן בין צורך ביטחוני מתמשך, מול האיומים האמורים ומול אפשרויות שהמצב יחמיר עוד, לבין הצרכים הגוברים של מדינה מפותחת, החותרת לספק שירותי רווחה מתקדמים לאוכלוסייה המחוברת

בטבורה לכלכלה הבינלאומית, מדינה השואפת להמשיך ולשמש הבית הלאומי האטרקטיבי לעם היהודי – לא רק בממד של סולידריות הצהרתית, אלא גם כמקור משיכה חברתית וכלכלי.

בניגוד לשנותיה הראשונות של המדינה, שאז העמידה במאבק הממושך נשענה על קונסנסוס פנימי מובנה, כיום קונסנסוס פנימי זה אינו מובן מאליו. נוסף על כך, וחלקית בעקבות כך, אין בנמצא הנחיה מדינית ברורה המכתיבה לאן מועדות פנינו, מדינית ואטרטגית. למרות הצלחותיה הצבאיות במלחמה, ישראל עדיין מוצאת את עצמה, שלוש שנה אחרי מלחמת יום הכיפורים, ממשיכה להתמודד עם אותו אתגר בסיסי של קיום מדינה יהודית מפותחת, מדינת רווחה בלב סביבה בעימות ובחלקה עוינת.

ההשלכה השלישית נוגעת לסוגיית הלגיטימיות הבינלאומית. עד מלחמת ששת הימים נהנתה ישראל מלגיטימיות בינלאומית ברורה. זו נחלשה לאחר המלחמה, הפכה למעורבת במלחמת יום הכיפורים ועברה במידה רבה לפלסטינים. מאז הם נתפסים בעולם יותר ויותר כעם המצוי תחת כיבוש מתמשך ובתוקף זה נהנים מלגיטימציה גוברת (גם אם היא מלווה בהסתייגות רבה מהטקטיקות שהם נוקטים לקידום המאבק לעצמאות). התודעה הבינלאומית והלגיטימציה הבינלאומית הפכו לסוגיה מרכזית של מאבק בין ישראל ליריבותיה. כחלק משינוי כללי המשחק, המלחמה על התודעה מתבטאת בשימוש מושכל יותר באמצעי התקשורת. בנבדל ממה שהיה נהוג עד מלחמת יום הכיפורים, הצלחה כיום בעיני הפלסטינים היא כאשר ישראל הורגת אזרחים, כאשר היא פוגעת במתקנים רגישים, בכנסיות ובמסגדים – מבחינתם יש לכך ערך מוסף. כלומר, לא זו בלבד שהיריב הניצב מולנו אינו קורא תיגר על העליונות הצבאית של ישראל, אלא הוא מנסה לגרור את ישראל לפעול בדרך שבסופו של דבר תתנקם בה מדינית. כל זה נעשה מתוך הכרה שלא ההישגים הצבאיים הם הקובעים, אלא החזית התודעתית והמדינית היא המרכזית. להצלחה במאבק זה נדרשים תחכום רב וסבלנות רבה ועל ישראל להיערך למאבק מתמשך. התקווה של מדינות ערב היא, כפי שביטא אותה מנהיג החיזבאללה, השייח נסראללה, להתמיד במאבק מתמשך שיגרור כרסום הדרגתי בישראל ולבסוף יביא להתפוררותה. משמע, לא עוד עימות ישיר בסבבים, אלא ניסיון מתמשך ורציף לשחוק ולפורר. הנסיגה מלבנון שימשה מקור לתקווה זו בקרב הפלסטינים, אלא שזו הלכה ונכזבה בהדרגה.

לסיכום: התרחקות האזור ממלחמה קונוונציונאלית – המעבר לעימות אָסימטרי והשינוי בדפוס הסכסוך – כל אלה יוצרים אתגרים חדשים לישראל ועליה להשכיל ולהיערך אליהם. במיוחד עליה לפתח רגישות לגורמים ולממדים הלא-צבאיים, בנוסף על המשך פיתוח וחזיון של יכולות צבאיות מתקדמות, שיחדיו ישמרו על ביטחונה ועל קיומה של ישראל באזור לאורך זמן.

היערכות צה"ל לנוכח תמורות בסביבה האסטרטגית

גיורא איילנד

הדיון בהיערכות צה"ל לנוכח תמורות סביבתיות שהתחוללו בשלושים השנים שחלפו מאז מלחמת יום הכיפורים, יעסוק בארבעה נושאים. חלקו הראשון יתמקד בשינויים שחלו באופי המלחמות בעולם במהלך העשורים האחרונים. בהמשך יידונו השפעותיה המובהקות של מלחמת יום הכיפורים על היערכות צה"ל. לאחר מכן יידונו דילמות מרכזיות הקשורות למבנה הכוח הצבאי. לסיום יציגו שלושה מקורות לדאגה.

שינויים באופי המלחמות

מאז מלחמת העולם השנייה חלו שינויים משמעותיים באופי המלחמות בעולם. שינויים אלו מעידים על מגמה כללית שאינה קשורה בסכסוך מסוים. לפיכך חלק מן האתגרים העומדים לפני צה"ל נובעים מן השינויים העקרוניים שחלו בטבע המלחמות, לאו דווקא מן המאפיינים הייחודיים של הסכסוכים שמדינת ישראל מעורבת בהם, דוגמת הסכסוך הישראלי-פלסטיני. אחד התיאורים הקולעים של האתגר שצבאות ניצבים בפניו היום, נוסח בידי פרופ' ואן קרפלד לפני למעלה מעשור שנים. לדבריו, לא יהיו בעתיד מלחמות, שכן סכסוכים ינוהלו באמצעות איום השימוש בנשק גרעיני או הפעלתו מחד גיסא, ומאידך גיסא באמצעות מקלות ואבנים. לנוכח מצב זה יאבדו הטנקים והמטוסים את משמעותם. ניסוח זה, אף שהוא מוגזם, מתאר היטב מגמה קיימת. מאז תום מלחמת העולם השנייה, ובאזורנו באופן מובהק מאז תום מלחמת יום הכיפורים, עברו המלחמות בעולם טרנספורמציה, ממצב שבו נוהלו רוב הסכסוכים באמצעות עימות קונוונציונאלי בין מדינות למצב שבו רוב העימותים מתרחשים בין מדינות לבין ארגונים מתקוממים. עימותים אלה מכונים "נמוכי עצימות" משום שאין מדובר במלחמות שבהן משליכות אומות את מלוא עוצמתן הצבאית לשדה הלחימה במטרה להכריע את העימות לכדי 'סכום אפס'. יחסי הכוחות בין מדינות לבין גורמים מתקוממים שאינם מדינה מקנים יתרון צבאי ברור למדינות, וניסיון לצמצם פער זה באמצעים צבאיים נדון מראש לכישלון. על כן מאופיינים עימותים נמוכי עצימות במאמץ מתמשך של הגורמים המתקוממים לפצות את עצמם על חולשה צבאית באמצעות ערעור יכולת העמידה של האומה

שבה הם נלחמים, וכן על ידי גיוס תמיכת דעת קהל וגיבוי פוליטי למאבקם. בדרך זו נעשית עוצמתו של הצבא העומד מולם לא רלוונטית.

מציאות חדשה זו מציבה למדינה ולצבאה חמישה אתגרים, שהיו משמעותיים פחות על רקע מלחמות קונוונציונאליות. יש להודות שתהליך הלמידה שנדרש להבין ולהמשיג אתגרים אלו היה איטי ומעוכב.

ראשית, יש קושי להגדיר מטרה מדינית ולתרגמה למונחים אופרטיביים במסגרת עימות נמוך עצימות. גם במלחמת העולם השנייה וגם במלחמת יום הכיפורים ניצבה לפני מנהיגים בעיה של הצבת יעדים ותרגומם לדרך פעולה. ובכל זאת היה אפשר להגדיר מטרות במונחים פיזיים ברורים, כמו כיבוש שטח, השמדת כוחות אויב, מניעת נפילתו של שטח מסוים לידי האויב, או פגיעה כלשהי ביכולת מסוימת שלו. כמו כן היה אפשר למדוד את הישגיה של הפעולה, שמטרותיה נוסחו באופן זה במונחים כמותיים. גם המושגים ששימשו להסברת ההנחיות המדיניות היו בהירים. הדרג המדיני הנחה את הצבא לנצח במלחמה, וכל היתר היה תרגום המטרה הברורה הזו לפעולה צבאית.

המציאות היום שונה בתכלית. מה על הצבא הישראלי, למשל, להשיג בהתמודדות עם ההתקוממות הפלסטינית? קשה לתרגם את היעדים, שאינם ברורים, למונחים של עשייה צבאית. גנרל בריטי עתיר ניסיון, שהשתתף במלחמת המפרץ הראשונה בשנת 1991 ולאחר מכן היה סגן מפקד כוחות נאטו בקוסובו, השווה את הדילמה לניסיון לאחוז ביד ג'לי אשר ככל שמנסים להחזיקו כך הוא נוזל בין האצבעות. נקודת המוצא של פעולה צבאית היא הגדרת המטרה, וכשיש קושי להגדיר את המטרה, יש קושי בלתי נמנע להגדיר פעולה צבאית והמאמצים להקנות לה שיטה והיגיון דינם להתבדר.

האתגר השני הוא התאמת הטכנולוגיות המתקדמות לסוג עימות שונה מזה שבהתאם לצרכיו ולאפיוניו פותחו טכנולוגיות אלה. לכאורה אין צורך במטוסים ובטנקים כדי להתמודד עם מטעני נפץ ועם רובים המופעלים בידי "אזרחים" במסגרת מאבק מזוין. לעתים מורגשת נטייה להניח את מערכות הנשק המתקדמות והמתוחכמות בצד משום שאלו אינן יעילות במאבק בארגונים מתקוממים. ואולם יתרון משמעותי של מדינה במאבק בארגון – ובוודאי של מדינות שלרשותן מערכות טכנולוגיות מתקדמות כמו ישראל או ארצות הברית – הוא היכולת להתאים את המערכות לצרכים המיוחדים של המאבק שהיא מנהלת. יכולת מתקדמת משמעותה לא יתרון טכני וטכנולוגי בלבד אלא גם, ובעיקר, גמישות ויכולת לשנות גישה וחשיבה. אמנם המזל"ט פותח כדי לאתר במדויק טנקים ועמדות של צבא אויב, אך באמצעות התאמה לא מסובכת מדי של המצלמה המותקנת בו אפשר להכשירו לאיתור מבוקשים במחנה פליטים בזמן אמת.

אתגר שלישי נובע מן העובדה, שמלחמות בימינו אינן מתרחשות בגבולות מוגדרים של שדה הקרב, אלא הן מתחוללות בקרב אזרחים. לעתים יימצאו באזור העימות אזרחים של צד אחד בלבד, במקרה המורכב יותר נמצאות בשדה הלחימה האוכלוסיות האזרחיות של שני הצדדים. הימצאות אזרחים בלב שדה הלחימה יוצרת בעיות מבצעיות מסוג חדש. האפשרות שאזרחים ייפגעו במהלך העימות מחדדת דילמות הנוגעות לגבולות המותר בקרב וליישום עקרונות של מוסר במלחמה. לא רק במדינת ישראל אלא גם בעולם כולו יש איחור בהתאמת קודים של פעולה לשינויים באופי המלחמות. גם החוק הבינלאומי המתייחס לפגיעה באזרחים נשען במידה רבה על מושגים ששיקפו את רוח התקופה במלחמת העולם השנייה ואחריה. על רקע זה בולטת ההתאמה לשינויים באופי המלחמות, שנעשתה בידי "הצלב האדום". ארגון זה ידע להתאים את עצמו טוב יותר מגופים אחרים לאופי המשתנה של סכסוכים אלימים, אולי משום שהוא מושפע – יותר ממשופעים ארגונים אחרים – משיקולים ומהטיות פוליטיים. במסגרת עקרונות הפעולה של הארגון הוחלפה ה"מלחמה" ב"סכסוכים אלימים" (Armed Conflicts) כביטוי להכרה שקיימים גוונים רבים לעימותים אלימים ולא כולם תואמים את ההגדרה הקלאסית של "מלחמה". ארגונים בינלאומיים אחרים מקובעים יותר בתפיסות ישנות. הגישה השמרנית, המתעלמת מן העובדה שמלחמות מתנהלות במקרים רבים בקרב אזרחים וגבולותיהן אינם תחומים לשדה לחימה מוגדר, יוצרת מצב שבו הצד הפוגע בשוגג באזרחים תוך כדי מאבק בהתקוממות מזוינת נחשב פושע. הצד המתקומם, לעומת זאת, יוצא נשכר מהתעוררות רגשות אשמה בקרב זה שנאבק בו.

התנהלות עימותים נמוכי עצימות באזורי לחימה חסרי גבולות יוצרת אתגר מודיעיני משמעותי. במלחמה קונוונציונאלית מנסחים תשובה ברורה על השאלה "היכן האויב". לעומת זאת, השאלה שעליה יידרש קצין המודיעין להשיב בהקשר של עימות נמוך עצימות היא, "מיהו האויב". וכשהאויב אינו לבוש מדים אלא נמצא בקרב אוכלוסייה, התשובה על שאלה זו אינה ברורה ומובנת מאליה כלל.

האתגר הרביעי מקורו בשינוי מהותי בסביבה שבה מתנהלות מלחמות ומתחוללים מאבקים. מדובר בהשפעה המורכבת והמכרעת של התקשורת על גיבוש וצבירה של לגיטימיות בינלאומית. התקשורת נעשתה גורם מרכזי בקביעת גבולות הפעולה ומרחב התמרון של כל הגורמים המעורבים. הדברים אמורים לא רק כלפי מדינות אלא גם בנוגע לארגונים מתקוממים וגורמי טרור. מובן שמרחב התמרון של ארגון טרור גדל ככל שהוא נהנה מגיבוי בינלאומי, אם במוצהר ואם במשתמע בלבד. למשל, נוכחותו של נסראללה בוועידה הפרנקופונית שנערכה בשנת 2002 בבירות, ובייחוד ישיבתו בשורה הראשונה בעת שנשיא צרפת ז'אק שיראק נאם לפני באי הוועידה, היוו הפגנת לגיטימיות לחיזבאללה. לגיטימיות זו, שנשיא צרפת היה

שותף להפגנתה, משמעותה הרחבת השפעה ומרחב פעולה פוליטיים. מרחב פעולה זה מאפשר איסוף משאבים פיננסיים וגיוס כוח אדם ותרגום משאבים אלו ליכולת צבאית. דוגמה להשפעה הפוכה היא מצבו של ארגון החמאס בימים אלו. נכונותו של החמאס ל"הפסקת אש" הייתה בין היתר תוצאה של הכרסום בלגיטימיות של הארגון באירופה, נוסף על העדר לגיטימיות לפעולתו בעיני הממשל האמריקני. ארגוני טרור, כמו מדינות, מושפעים רבות מן הדרך שבה נתפסות פעולותיהם. הלגיטימציה הבינלאומית היא אולי המשתנה החשוב ביותר בניסוח יעדים מדיניים ובגיבוש דרכי פעולה לקידומם. יצוין שזמן רב לקח לישראל להבין את הקשר בין לגיטימיות בינלאומית לבין מרחב הפעולה של צה"ל בלבנון. וזמן רב אורך להבין את הגבולות שמציב גורם הלגיטימיות הבינלאומית לפעולה בעימות הנוכחי עם הפלסטינים.

אתגר חמישי, הנובע מכך שרבות מן המלחמות המתנהלות כיום בעולם הן בעלות אופי של עימותים נמוכי עצימות, קשור בפער המובנה בין יכולות צבאיות לבין ציפיות הציבור. פער זה מתבטא בשלושה נושאים. (א) הציבור המהווה מטרה למאבקו של ארגון מתקומם מצפה שהעימות יובא לידי סיום מהיר. ציפייה זו מתבססת על עוצמתו העודפת של הצבא. רבות הדוגמאות לציפיית הציבור האזרחי לסיום מהיר של הלחימה, שביטאו בין היתר התעלמות מן הרלוונטיות המוגבלת של עוצמה צבאית להכרעת מאבק בארגון מתקומם. האמריקנים נאלצו להתמודד עם הלחץ הציבורי בזמן המלחמה בוויאטנאם, וכך הצרפתים בזמן המלחמה באלג'יריה. דומה היא בעייתם של הכוחות האמריקניים המתמודדים עם כוחות לא סדירים באפגניסטן – שאליה פלשו כוחות הקואליציה בהנהגת ארצות הברית בעקבות מתקפת הטרור של אל-קאעדה ב-11 בספטמבר – ובעיראק, שבה נמצאים כוחות הקואליציה, בהנהגת ארצות הברית, בלחימה בנאמני סדאם חוסיין. בעיה דומה מבחינת הקושי להביא להכרעה ניצבת לפני הצבא ההודי, המתמודד זה שנים עם ההתקוממות בקשמיר. יש סכסוכים בעצימות נמוכה הנמשכים חודשים, ואחרים מתנהלים שנים רבות; מקצתם פתירים, ואחרים אינם פתירים כלל. מצד אחד, פסיכולוגית קשה לציבור לקבל אפשרות שסכסוך אינו פתיר; ומאידך גיסא, סיום סכסוך תוך הפעלת מלוא העוצמה הצבאית העומדת לרשות המדינה אף הוא אופציה בעייתית עקב הדילמות המוסריות הכרוכות בדרך פעולה זו ועל שום העדר לגיטימיות בינלאומית. (ב) הציפייה בדעת הקהל להביא לסיום העימות תוך מיעוט נפגעים ואפילו בלי נפגעים כלל. גם ציפייה זו נשענת על הכרה בפער ביחסי הכוחות בין המדינה לבין הארגון המתקומם נגדה. ציפייה זו באה לידי ביטוי בלחץ דעת הקהל בישראל בעת שהות צה"ל בלבנון. (ג) הציפייה שצה"ל יוכל לצמצם מאוד את מספר הנפגעים האזרחים בצד השני. ציפייה זו הולידה בין היתר את מכתב הטייסים, שמחו נגד מעורבותו של חיל האוויר בפעולות שנפגעו בהן אזרחים פלסטינים חפים מפשע. שאלה מהותית, שאין עליה תשובה חד-משמעית, היא עד כמה אפשר למזער את הנזק ולצמצם עד מאוד את מספר

הנפגעים בקרב האזרחים בשני הצדדים. הציפייה עצמה היא ראויה, אך לא נראה שאפשר לבטל את הפער בינה לבין היכולת למלאה. לעולם ייפגעו אזרחים חפים מפשע בלחימה בעצימות נמוכה שבה נלחמים כוחות צבא בגורמים מתקוממים. לא נרשם בהיסטוריה מקרה שבו השכילה מדינה לנהל את הלחימה בטרור בזהירות ומחלטה מוגבלת מפגיעה באזרחים. אף הממשל האמריקני, אשר במהלך שנות האינתיפאדה הנוכחית מתח ביקורת לא פעם על התנהלותו של צה"ל, לומד על בשרו את הקושי לשמור את הלחימה בעיראק נקייה מפגיעה באזרחים.

שינויים אלו בטיבן של מלחמות אינם אופייניים רק לשלב הנוכחי של העימות הישראלי-פלסטיני. העימות הישראלי-פלסטיני, במתכונתו הנוכחית, מהווה מקרה מדגים של מגמה כוללת, המאפיינת את השינויים שעברו סכסוכים אלימים ברחבי העולם מתום מלחמת העולם השנייה.

היערכות צה"ל בעקבות מלחמת יום הכיפורים

התשובה על השאלה האם תאם תהליך הפקת הלקחים הצבאיים בעקבות המלחמה לוח זמנים מצופה, היא שלילית. לאחר המלחמה היה הצבא שרוי בשלב ממושך של הכחשה. האנרגיה המרובה שהושקעה בהתכחשות לצורך להפיק לקחים מהותיים, שיקפה בחלקה את מעורבותם האישית של מי שהיו אמורים להפיק לקחים בנושאים ובתהליכים שמהם היה צורך להפיק לקחים, לעבדם וללמדם. נושא האחרייות האישית היה פרק כאוב, שמורכבותו לא פחתה עם חלוף הזמן. עדות לכך הייתה העוצמה הרגשית שבלטה בהתייחסויות הציבוריות והתקשורתיות לנושא בחלוף שלושים שנה מהמלחמה. תהליך אמיתי של הפקת לקחים ועיבודם החל רק אחרי המלחמה בלבנון, "שלום הגליל" (של"ג). אחרי מלחמה זו, ובייחוד בשנות השמונים המאוחרות היה אפשר להבחין בפתיחות גוברת של הצבא ללימוד עצמי, וכך גבר העיסוק בלקחי מלחמת יום הכיפורים, ולא בלקחי המלחמה בלבנון בלבד.

התוצאה הייתה ששולמו מחירים שהיה אפשר להימנע מהם. המחיר ששולם בלבנון נבע מחוסר הנכונות להפיק לקחים ממלחמת יום הכיפורים ומחזרה במלחמת של"ג על שגיאות שנעשו במלחמת יום הכיפורים, למרות פרק הזמן הממושך – תשע שנים – שהפריד ביניהן ואפשר למידה. יוצא דופן במובן זה הוא חיל האוויר, שהפיק לקחים מבעיות הטק"א (טילי קרקע-אוויר) במלחמת יום הכיפורים ויישם את המסקנות במלחמת של"ג.

בשני תחומים הפקת הלקחים ממלחמת יום הכיפורים, ובייחוד מסקנות ועדת אגרנט, השפיעו השפעה שלילית דווקא על היערכות צה"ל. תחום אחד הוא שקלול כוונות האויב במסגרת הערכת איום; התחום האחר הוא הגישה העקרונית המדריכה היערכות להתמודדות עם איומים. ועדת אגרנט הצביעה על כשל בהערכת הכוונות של מצרים וסוריה. מביקורת זו

נבע הלקח שאין להסתמך על ניתוח הכוונות של הצד השני אלא על הערכת יכולותיו בלבד. במילים אחרות: מוכנות צריכה להתאים ליכולותיו של האויב בלא קשר להערכת כוונות, וזו אינן יכולת ליצור מוכנות שתתאים לכל תרחיש ולכל איום שאפשר להעלות על הדעת. לעולם יכתיבו מגבלות המשאבים מדיניות שתביא בחשבון גם את כוונותיו של האויב, נוסף על יכולותיו. משמעות כלל זה היא, שלקייחת סיכונים היא חלק בלתי נפרד מכל החלטה. סוריה, למשל, מסוגלת היום לגרום נזק לעורף מדינת ישראל גם בשימוש בנשק כימי. נזק זה יהיה רב מזה שעיראק הייתה מסוגלת לגרום בזמן מלחמת המפרץ הראשונה (1991) וגם בזמן מלחמת המפרץ השנייה (2003). לכאורה מחייבת עובדה זו להעמיד את אוכלוסיית מדינת ישראל במצב הכן מתמיד. אך משום שהסבירות למלחמה יזומה בידי סוריה מוערכת כנמוכה, המדיניות כלפי מוכנות העורף היא בהתאם, ויש בכך משום נטילת סיכון. דוגמה שנייה היא הימצאות מטוסי F-15 ברשות חיל האוויר הסעודי, במרחק של עשרים דקות טיסה מישראל. תיאורטית, התקפה נוסח פרל הארבור אפשרית. האם יש להתכונן להפתעה אסטרטגית מסוג זה? התשובה היא כמובן חיובית. אבל האם הצבא נערך באופן מקסימלי להתממשות תרחיש מעין זה, על כל המשמעותיות האופרטיביות הנלוות? התשובה היא שלילית. לעולם נקבעת מדיניות על-פי שקלול של יכולות וכוונות. ההערכה מייחסת סבירות נמוכה לאפשרות התקפה של סוריה או של סעודיה, והמוכנות המדינית היא בהתאם. בשנים האחרונות זכו המושגים "סבירות" ובייחוד "סבירות נמוכה" ללגיטימיות מחודשת. במשך למעלה מעשרים שנה, על רקע הטראומה שגרמו מסקנות ועדת אגרנט, היה השימוש במונח "סבירות" אסור, למעשה.

תוצאה נוספת של מסקנות ועדת אגרנט הייתה אימוץ גישה שמרנית להתמודדות עם איומים. גישה זו מתמקדת בבניין כוח במטרה לסכל איומים, ומשמעותה ניסיון להלך על קרקע בטוחה מול כל אפשרות, גם מול ועדת חקירה בעתיד. מול גישה זו אפשר להציב גישה אחרת, בעצם הפוכה, ולפיה יש להדגיש יתרון יחסי או לפתח יתרון יחסי כדי לאלץ את האויב להשקיע משאבים להתמודד עם האתגר. פעולה במסגרת גישה זו כרוכה אמנם בסיכון, אך יש בה פוטנציאל גבוה להגיע ליתרון מכריע. למדינת ישראל נדרשו שנים כדי להכיר בצורך להתמקד בפיתוח יתרונות יחסיים על סמך היתרונות הטכנולוגיים הקיימים, לא כמענה לאיום קיים אלא באופן שיאיים על הצד השני ויחייב אותו לרכז את בניין הכוח שלו בהגנה.

הן האיסור להביא בחשבון כוונות והן ההתמקדות בסיכול איומים – שני מסרים מרכזיים של ועדת אגרנט – עיכבו ושיבשו לאורך שנים תהליכים של בנייה והיערכות בצה"ל.

דילמות עיקריות של בניין הכוח

כיצד מקבל הצבא החלטות בנוגע לבניין הכוח? הנחה שלי היא, שצה"ל הוא מערכת יעילה שנעה על עקומת תמורה. במילים אחרות: כדי להשיג יעדים מסוימים, שנראים משמעותיים ביותר, יש לוותר על אחרים, המוערכים כמשמעותיים פחות. וביתר פירוט: אפשר לבחון את האיומים הביטחוניים לפי סוגים, לשקול את היחסים ביניהם ולהחליט מה ההשקעה היחסית העדיפה לשם גיבוש מענה על כל אחד מן האיומים. אפשר להבחין בשלושה סוגי איומים, האחד קונונציונאלי והשניים האחרים משתייכים למסגרת העימותים האַסימטריים: (1) עימות צבאי רגיל, התמודדות קונונציונאלית של צבא מול צבא; (2) עימות אַסימטרי של מדינה עם גורמי טרור וגרילה, כלומר עימות בעצימות נמוכה; (3) לחימה נגד מדינה שאין בינה לבין מדינת ישראל גבול משותף, ולכן ייעשה בו שימוש בטילי קרקע-קרקע או ביכולות בלתי קונונציונאליות אחרות.

החלטה על חלוקת משאבים כדי לספק מענה הולם לכל אחד מסוגי עימות אלה מהווה אתגר מהותי למקבלי החלטות. עד שנת 1973 נדרש הצבא להיערך לקראת איומים מן הסוג הראשון, הקונונציונאלי. בשנים לאחר מכן הלך וגבר הצורך להיערך לקראת שני סוגי האיומים האחרים, האַסימטריים. מגבלת המשאבים יצרה בהכרח מצב שבו כל השקעה בגיבוש מענה לסוג אחד של איום הביאה לצמצום המשאבים המושקעים בהיערכות לקראת סוג איומים אחר. מהו היחס האופטימלי בין ההשקעות במענה הולם על הסוגים השונים של האיום? לשאלה זו אין תשובה חד-משמעית. יש אומרים שצה"ל אינו נועז מספיק ועליו להשקיע יותר במענה לאיומים האַסימטריים. ומנגד נשמעת טענה שצה"ל נוטל על עצמו סיכונים רבים מדי, גם בהיערכותו למענה על איומים קונונציונאליים. לא זה המקום לפרט כיצד מחולקים המשאבים. לצורך הדיון די בהצגת הדילמה.

דילמה אחרת היא כיצד לחלק את המשאבים בין זרועות הצבא: כמה יושקע בחיל האוויר, כמה יושקע בכוחות היבשה וכמה יוקדש לבניין הכוח הימי. נראה שהדילמה הזאת אינה דורשת פירוט נוסף.

נושא אחר בהקשר זה הוא קבלת ההחלטות על חלוקת בניין הכוח על-פי ארבעה ממדים של זמן. (א) יש להחליט מה תהיה ההשקעה בביטחון שוטף, כלומר כמה חיילים – כולל אנשי מילואים – יהיו בתעסוקה מבצעית, כמה ישמרו ברגע נתון ביישוב כזה או אחר, כמה טנקים יהיו בפעילות או כמה מזל"טים יהיו באוויר מעל עזה. (ב) מוכנות, כלומר רמת אימונים, כשירות – בכלל זה חלקי חילוף ומלאי תחמושת. מובן שמוכנות של מאה אחוזים גוזלת משאבים הדרושים לביצוע משימות אחרות, ואילו מוכנות של פחות מזה כרוכה בנטילת סיכון. (ג) גודלו של הצבא – כמה מטוסים, כמה טנקים וכמה ספינות נכון להחזיק. (ד) המחקר והפיתוח – דילמה מתמדת היא עד כמה להשקיע בפיתוח אמצעי לחימה וטכנולוגיות,

שיגיעו לשלב בשלות בעוד שנים. אבל אם לא יושקעו בהם האמצעים היום, ודאי שלא יהיו נגישים לצבא גם בעוד שנים. יתר על כן, ייתכן שהשקעה היום תחסוך כסף בעתיד משום שתקנה לצבא יכולות לספק מענה יעיל יותר על איומים שיתפתחו במשך הזמן.

כיצד לאתר איזון "הולם" בין ארבעה מרכיבים אלו של ממד הזמן? ההחלטה נקבעת בעיקר על-פי השוני בין מרכיבים אלה מבחינת הזמן שיידרש להתאימם מחדש אם הוחלטה החלטה שגוייה או אם יחול שינוי במדיניות האיום ובאופיו.

את המענה לדרישות הביטחון השוטף, למשל, אפשר לשנות בתוך ימים, אפילו בתוך שעות. אפשר לגייס מילואים בהתראה קצרה ביותר אם זוהה צורך לתגבר כוחות בנקודה מסוימת. במילים אחרות, אפשר לשנות את רמת הכוונות במהירות. לפיכך בכל הנוגע לביטחון שוטף אפשר לקחת סיכון גבוה יחסית. לעומת זה, המוכנות, כלומר רמת אימונים, מלאי וכשירות, גמישה פחות. הזמן הנדרש להעלות שוב מוכנות נמדד בחודשים רבים. לכן בממד זה אפשר לקחת סיכונים נמוכים יותר. גודלו של הצבא הוא ממד שגמישותו מוגבלת עוד יותר. נדרשו בין חמש לשמונה שנים להגדיל משמעותית את כוחו של צה"ל בהתאם להחלטה שהתקבלה בעקבות מלחמת יום הכיפורים. כלומר, החלטה לצמצם את הצבא עלולה להיות מסוכנת משום שיידרשו בין חמש לשמונה שנים כדי להגדיל שוב את מספר הטנקים והמטוסים. בעייתי במיוחד מבחינת ממד הזמן הוא המרכיב של מחקר ופיתוח. יתרון טכנולוגי משמעותי בדרך כלל הקדמת האויב בשנתיים או בשלוש שנים. החלטה לחדש פעילות לאחר שלוש שנים של הקפאה עלולה להתברר כבלתי ניתנת לביצוע.

שלושה מקורות לדאגה

שלושה מקורות לדאגה מסכמים את הנושאים והדילמות שנדונו עד כה.

- נקודת חולשה עיקרית של מדינות המעורבות בעימותים, כגון זה המתנהל בשנים האחרונות בין ישראל לבין הפלסטינים, אינה היכולת הצבאית אלא החוסן הלאומי. החוסן הלאומי מושפע ממצייאות חברתית, ממצב התשתית הכלכלית ומעל הכול – מלכידות לאומית סביב "סיפור אחד", כלומר מטרה ואמונה בדרך שבה יש ללכת כדי להשיגה.
- אחרי המערכה בעיראק נוצרה תחושה שתם עידן המלחמות. האיום העיראקי הוסר, יכולותיהם של צבאות האויב נחותות לעומת יכולותיו של צה"ל, ולכן בהתאמה לצמצום האיומים, על הצבא לצמצם את גודלו. אך יש לזכור שמשוואת הכוחות והאיומים פועלת יותר מאשר בכיוון אחד. אין לדעת אילו מלחמות נמנעו משום שהאויב הכיר בעוצמתו של צה"ל, ולא היה אפשר להתייחס אל צה"ל כאל צבא חזק אלא אם כן היה באמת כזה. אפשר להעריך שמדינות כמו סוריה לא יזמו מלחמה נגד ישראל בשנים שחלפו מאז פרץ העימות הנוכחי עם הפלסטינים, וגם חיזבאללה בחר שלא לממש את איומיו המוצהרים, בין היתר

משום שהעריכו נכונה את פער הכוחות ביניהם לבין צה"ל. צבא חזק אינו מענה על איומים בלבד, אלא גם אמצעי למניעת התפתחות איומים. ולחלופין, צבא חלש עלול לזרז התפתחות איומים והתממשותם.

- מילת המפתח שבעזרתה מנסים להסביר ולסכם את המחדלים שהיו ברקע מלחמת יום הכיפורים היא "קונספציה". יש להניח שמי שהיה אז בתפקיד רלוונטי לא חשב שהוא פועל בהשפעת קונספציה שגויה, אלא סבר שהערכותיו והחלטותיו מתקבלות בהשפעת מערכת שקולה ובדוקה של מושגים וכלי ניתוח. וכך הדבר תמיד. בסופו של דבר, אי-אפשר להתייחס למציאות בכלל, ולמציאות אסטרטגית בפרט, בלא גיבוש גישה ותפיסה שמהן נגזרים בניין הכוח והפעלתו. ואולם לקח עיקרי ממלחמת יום הכיפורים הוא, שיש לשמור על ערנות, לבחון כל העת את הפרדיגמה המחשבתית, תוך התחשבות באפשרות שפרדיגמה זו מוטעית. במובן זה צריכה להטריד במיוחד השאלה, האם כל הגורמים הבכירים במערכת הביטחון שותפים למחשבה זו.

דמדומי האתוס המייסד

זאב צחור

היש עוד בארץ אבן שלא זרקו אותה
ולא בנו בה ולא הפכו אותה,
ולא גלגלו אותה ולא גלו אותה
ולא זעקה מקיר ולא מאסו בה הבונים
ולא קברו תחתיה ולא אהבו עליה
ולא הפכו אותה לראש פינה?

יהודה עמיחי

קטע זה משירו של יהודה עמיחי "שיר זמני"¹, מבטא את האינטנסיביות המיוחדת של הארץ הזאת. לא רק אינטנסיביות של אבנים או של אירועים היסטוריים גדולים אלא גם ואולי בעיקר אינטנסיביות של תודעה ודימוי. ספק אם יש בעולם כולו חבל ארץ שיש לו מיקום בעל עוצמה כזו בתודעת בני האדם החיים בתוכו ומחוצה לו. בכך טמון ההסבר לעיסוק הרב בישראל בתקשורת ובפוליטיקה הבינלאומית. תשומת הלב הבינלאומית לישראל חורגת מאוד הן על-פי אמות מידה כמותיות – הנפח המוקצה לדיון באירועים הקשורים אליה – והן על-פי אמות מידה ערכיות – הנטייה לשיפוט מוסרי מחמיר של מעשיה.

לדוגמה, פרשת סברה ושתילה שאירעה בלבנון בשנת 1982. כזכור, לבנונים נוצרים טבחו פלסטינים מוסלמים. אכן חיילי צה"ל ששלטו בשטח והיו בקרבת מקום לא ניסו למנוע את הטבח. ואולם על-פי אמות מידה אובייקטיביות יש הבדל חשוב בין דרגת האשמה של מבצעי הטבח לבין אשמת אלו שגילו אדישות. והנה כאשר בעקבות הטבח התחוללה סערה גדולה, בישראל ובעולם, האשמה כולה הוטלה על ישראל, ובחריפות רבה. בכינוס מדעי שנערך בברגן שבנורווגיה ימים ספורים לאחר הטבח הוחרמה ספונטנית הרצאתו של מדען מישראל, ואיש מהמשתתפים לא הציע להחרים הרצאה של נוצרי לבנוני שנשא דברים באותו כינוס.

1. יהודה עמיחי, גם האגרון היה פעם יד פתוחה ואצבעות, ירושלים ותל-אביב, 1989, עמ' 139-141.

דוגמה אחרת היא היחס לשיטת "הסיכול הממוקד": במסגרת המלחמה בארגוני המאבק הפלסטיניים נוקט צה"ל שיטה הקרויה סיכול ממוקד, בדרך כלל באמצעות מסוק המאתר בכיר מאותם ארגונים ומחסל אותו בירי מהאוויר. שיטה זו שנויה במחלוקת הן משום שיש בה מרחב גדול של טעות זיהוי והן משום שהיא מסכנת את סביבת המטרה. ההתנגדות היא מבית ומבחוץ. בין הגורמים שהביעו התנגדות תקיפה נמצא הממשל האמריקני. והנה מסתבר שהממשל האמריקני עצמו נוהג בתימן ובאפגניסטן שיטה דומה, כלומר מגנה את ישראל על מעשים שהוא עצמו עושה.

התגובה הישראלית הרווחת כלפי הביקורת הזאת היא האשמה בצביעות או באנטישמיות. תגובה זו היא פשטנית. הסיבה העמוקה לרגישות המיוחדת כלפי ישראל וכלפי ישראלים נעוצה במעמד האחר שיש למדינה בתודעת החברה האנושית ובייחוד בתודעת העולם הנוצרי. מעמד זה נקבע בימים קדומים ויש לו שורשים דתיים, מוסריים והיסטוריים. מעמד זה מציב אותנו בבית זכוכית ותובע מחיר כבד של הצבת רף התנהגות גבוה, רף התנהגות של "עם בחירה".

בשנות החמישים המוקדמות נקבע בישראל שזה עתה קמה משטר צנע. מצרכי המזון היסודיים חולקו בהקצבה מדוקדקת. במקביל התפתח "שוק שחור", ענף שעקף את חוקי הצנע. במאבק שהתנהל בין רשויות הפיקוח לבין הציבור הרחב ניצח הציבור – השופטים הבינו ללב מאות האזרחים שנתפסו כשהם "מבריחים" הביתה ביצים, שמן, נקניקיות או סוכר ופטרו אותם בעונשים קלים. והנה פעם אחת נתפס קיבוץ ששחר בשוק השחור בעודפי סוכר. הפעם העונש היה כבד. הקיבוץ ערער בטענה שהעונש היה שונה מהעונשים המקובלים במקרים דומים. הערעור נדחה, ובפסק הדין קבע השופט שקיבוץ צריך לצפות שאמות המידה המוסריות הנדרשות ממנו תהיינה גבוהות יותר מאלו הנדרשות מכלל הציבור. חברה, אמר השופט, נמדדת גם על-פי הנורמות שהיא מציגה ומציבה לעצמה. לקיבוץ מעמד גבוה ולפעמים גם קדימות בזכויות הלאומיות על כן הוא נתבע לעמוד בהקפדה בנורמות שהוא מציב לעצמו. היהודים משתבחים במעמד הר סיני שלהם, מכוחו יצאה בשורתם מחוץ לגבולות אומתם. העולם הזוכר זאת הוא שאפשר ליהודים מדינה משלהם בנסיבות שאף אומה אחרת לא זכתה בהן: "חבר הלאומים" הכיר ביהודים כאומה יחידה שיש לה "זכויות היסטוריות" ומכוחן העניק להם האו"ם ריבונות בארץ-ישראל. יש לזכור שלמעלה מ-150 מדינות קמו במאה העשרים, כולן זכו בריבונות על-פי "זכות ההגדרה העצמית", כלומר קבוצת הרוב קיבלה שליטה על יחידה גיאוגרפית טבעית. רק במקרה של מדינת ישראל חולקה הארץ בדרך שרירותית כדי לאפשר הקמת מדינה לקבוצת המיעוט היהודית. מכאן הציפייה שעם הבחירה, שזכה ליחס מועדף בשל תפקידו המיוחד בתולדות האדם, יתנהג על-פי קוד מוסרי נעלה יותר. זו הייתה גם ציפיית היהודים עצמם ממולדתם הישנה-החדשה.

תודעת "עם בחירה" הייתה דומיננטית בתנועה הציונית מראשיתה. המנהיג הציוני אשר גינזבורג, הוא אחד העם, דיבר על השיבה לארץ-ישראל כדי לכוון בה "מרכז רוחני" שישמש מקור הזנה מתחדש ליוצרי ספר הספרים. בספרו האוטופי **אלטנוילנד** ביקש הרצל לבנות את מדינת היהודים כדגם של בשורה מתחדשת, בבחינת "אור לגויים". החלוצים שהחלו לבצע את המשימה קראו ליישובים החדשים שהקימו בשמות הרואיים המציניים ראשיתו של מעשה שאחריתו תשגה מאוד: "פתח-תקווה", "ראש-פנה", "יסוד המעלה", ראשון לציון".

קודם לתיקון עולם התחיבו האבות המייסדים לתיקון עצמי. הם ביקשו להמיר את הפרוטוטיפ היהודי המוכר, אותו "תלמיד חכם" קלאסי, במשהו אחר. בארץ-ישראל המתחדשת לא יהיה מקום לדמות "המתמיד" הגלותי, שביאליק תיאר אותו כצעיר צנום, עקר, צר אופקים ולא רלוונטי. החלופה לדמותו תהייה היפוכה. המשורר אלכסנדר פן חלם על "רחב גרם, איש עמל, יד קשה ומיובלת" וחיים גורי, צבר שנוולד לחלוצים שהבקיעו מן הגולה כבר יכול לדווח שאכן בניהם של אלו שבאו משם הם זן אחר. בתוך דור אחד השתנתה חזותם הפיזית ובניו של "המתמיד" היו ל"יפי הבלורית והתואר".

בתוך כך התפתח אתוס מייסד: המרכיב הראשון בו הוא השלילה: שלילת הגולה, שלילת אורח החיים היהודי, פרנסות היהודים, שפת היידיש. המרכיב השני הוא בניו חלופה מהותית. המעבר מ"המתמיד" אל "יפי הבלורית והתואר" יעשה באמצעות ההתרחקות מהעיר והשיבה אל הקרקע לעבודה עצמית, "התיישבות עובדת". בחלופה הזאת היה תפקיד מכריע לקולקטיביזם, המתבטא בויתור של היחיד לטובת היחד. היחד יהיה כור ההיתוך שבו יוצק "אדם חדש", לא פחות.

בשנת 1943 התיישבו במערה נפטית בביר-עסלוג' כמה עשרות צעירים יהודים. גם על-פי אמות המידה של ימינו אלה מרחק רב מפריד בין רביבים שברמת הנגב לתל-אביב. במושגים של הימים ההם המרחק כמעט בלתי מושג. באר-שבע היא קצה העולם, ביר-עסלוג' שמדרום לה היא מחוץ לתחום התודעה. בספרם **אדמה ללא צל**, שהיה בשנות החמישים לספר חניכה לדור נוסף של חלוצים, העלו יונת ואלכסנדר סנד את סיפור חייהם במערה. שנים רבות אחר-כך והם בביתם ברביבים, סמוך למערה הנפטית ההיא, נשאלו השניים מה היה הדבר שהניע אותם למעשה ההרואי של ההליכה "עד קצווי העצב, עד עינות הליל". "רצינו להקדים את ההיסטוריה ולהמתין לה בבואה" אמר אלכסנדר, "מי שנשאר בתל-אביב לא נותר לו אלא להזדנב אחריה בלכתה". אין טעם לבדוק את הטקסט הזה בכלי ניתוח רציונליים. אין טעם לבדיקה סטטיסטית של מי וכמה הלכו. רק מעטים הבקיעו מתל-אביב כדי להקים את רביבים, אבל הרבים שנתרו מאחור ליוו את המעטים כמבטאי הרבים. ההולכים ראשונה הם נושאי הבשורה.

בבחירות לכנסת הראשונה נבחרו 21 חברי קיבוץ. למעלה ממחצית חברי הכנסת הגדירו את עצמם חקלאים או שבאו מיישובים חקלאיים. מספר הנבחרים מ"העמק", הרצועה הצרה

המשתרעת ממזרח לחיפה ועד בקעת הירדן, היה גדול מנבחריו כל ערי ישראל גם יחד להוציא ירושלים ותל-אביב. הסיבה לכך הייתה ההזדהות של הציבור הרחב עם האתוס המיוצג במיטבו בקיבוץ, בעמק, בחקלאות. חבר הקיבוץ, החקלאי, האדם ההולך למקומות הרחוקים הוא המגלם את משאת הנפש הציונית, אדם המקבל על עצמו להגשים במו חייו את האתוס נבחר להנהגה בידי מי שמשום חולשה אנושית נסלחת נותר מאחור.

בניגוד לדימוי המקובל, גם "בימים הגדולים ההם" אך מעטים הלכו לקיבוץ. בשיאו מנה הקיבוץ כשישה אחוזים מכלל האוכלוסייה היהודית. מספר המתיישבים ב"ספר" היה קטן תמיד. דגניה ותל-אביב הוקמו באותה שנה – בשנת 1925. כשמלאו לדגניה 15 שנה מספר חבריה היה כמה עשרות, תל-אביב הייתה כבר עיר של רבבות. לא היה זה ניצחון רעיון העיר על רעיון הקבוצה: הצעיר הציוני שעלה לארץ ובחר בתל-אביב היה מודע שבחירתו היא, בלשון ימינו, ברירת מחדל. דגניה והעמק הם מחוז הכיסופים, אולם, כדבר שירו של ביאליק, "יצא אדם, כדרכו, במאווייו הגדולים לחטאיו הקטנים", כלומר אני הקטן נכנעתי לחולשותי וחמקתי מהמעשה הנכון. על כן בבואי אל הקולקטיב הלאומי כדי לבחור הנהגה אני מפקיד את ההגה בידי מי ששבא משם, מהמקום הנכון, מהמעשה הנכון.

השיבה אל הקרקע והקיבוץ היו רק ערוץ אחד; היו גם ערוצים אחרים. ביום העלייה לחניתה קרא זאב ז'בוטינסקי, מנהיג התנועה הרוויזיוניסטית, "אל תלכו למקומות הנידחים!" הוא הציע אתוס עם דגשים אחרים, אבל גם בהם יש תביעה לחיים של שליחות – "שא אש להצית!" הוא קרא לחניכיו והתכוון לחיים של קורבן במאבק לקוממיות לאומית. חניכיו שלא היה להם עוז להצטרף ללוחמי האצ"ל, וכמו תמיד הם היו הרוב, בבואם לקולקטיב הלאומי לבחור הנהגה הם בחרו לכנסת את הלוחמים, ורשימת "חרות" לכנסת התבססה על חברי מפקדת האצ"ל. אין זה מפתיע שלעת הקמת המדינה, האוטוריטה שהייתה למנהיגים הייתה שונה לחלוטין מזו המוכרת לנו היום. מעמדם של מאיר יערי ויעקב חזן בקיבוץ הארצי, של יצחק טבנקין בקיבוץ המאוחד, של מנחם בגין בתנועת החרות ושל דוד בן-גוריון במפא"י היה כמעמד האדמו"ר בקרב חסידיו.

גם בתחום הרוח היו יוצרים שמעמדם האוליגרכי ניזון ממקומם בין משרי האתוס. תחום השירה, למשל, נשלט בידי נושאי בשורה שמקורותיה מחוץ לכנפי המוזה. אברהם שלונסקי קבע את טעם השירה במחנה השמאל הציוני הרדיקלי, אורי צבי גרינברג היה המשורר הנערץ של המחנה הימני הרדיקלי. נתן אלתרמן היה המשורר של הזרם הסוציאליסטי המתון ואלכסנדר פן היה משוררם של הקומוניסטים. כל תנועה טיפחה את המשורר שלה, הוציאה את ספריו בבית ההוצאה שלה, דאגה להפצתם ולהנחלתם. בראשית שנות החמישים, כאשר מספר יודעי העברית בארץ היה פחות ממיליון, הייתה תפוצת ספרי השירה, במספרים מוחלטים, גדולה בהרבה מתפוצתם היום. חסידי כל אחד מהמחנות השתבחו ביכולת לצטט

פרקי שירה שלמים משל המשורר האוטוריטיטיבי שהוא המבטא האולטימטיבי של האתוס הקבוצתי.

למרות הפיצול בין המחנות, למרות היריבות והאיבה, הייתה בין כולם הסכמה בדבר בולטות האתוס ותפקידו כחישוק קולקטיבי שבתוכו ומכוחו נוצקת עתה הישראליות. היו מעין מילות מפתח שביטאו "ראוי" ו"לא ראוי". ראוי, למשל, זה "נגב", "סיירת צנחנים", "זכות השביתה". לא ראוי זה "קריירה", "ג'ובניק", "ריקודים סלונים". ב"צריך" תנועת הנוער, הן בתנועת בני עקיבא והן בתנועת השומר הצעיר הייתה על כותל המזרח הסיסמה "זאת הדרך אחרת איננה, בה ללכת, ללכת עדת תום". כל תנועה כיוונה לדרכה ביישום האתוס, אבל הקריאה "ללכת עם תום", בהדגשת ההגשמה האישית, היא האתוס המייסד, ואתוס זה חל על הכול, על כל המחנות יחדיו.

ממרחק הזמן יכול החוקר הדקדקן לגלות ששקיעת האתוס החלה בשנים הראשונות שלאחר הקמת המדינה. היהדות הנורמטיבית לא חינכה לחלוציות ואימא יהודייה טובה לא ביקשה שבנה יהיה פועל או איכר, ודאי שלא לוחם. הרצל, ז'בוטינסקי וטרומפלדור לא באו מליבת החיים היהודיים בעיירה המזרח-אירופית או מהמלאח במרוקו. על כן במבחן המציאות התגלו פערים מתרחבים בין הפאתוס של סיסמאות הקיר לבין מימושן. סימני פער חברתי ותרבותי בין מקורות היניקה הרעיוניים של מעצבי האתוס לבין השורשים האוטנטיים של המהגרים היהודים באו לידי ביטוי בעתות משבר.

בשנת 1951, שלוש שנים בלבד לאחר הקמת המדינה, התרחשו כמה משברים שבכל אחד מהם התנגש האתוס המייסד עם המציאות. גזיזת פאות של ילדי עולים מתימן במחנות העולים יצרה דינמיקה שגרמה לפילת הממשלה הראשונה; שביתת הימאים נשברה באמצעות הצבא; הוויכוח על השילומים מגרמניה גרם לקרע חברתי; מעצר מרדכי אורן בפראג הציב את השמאל הציוני נגד ברית המועצות. מכאן ואילך ניצב האתוס המייסד בעמדת מגננה, אולם עוצמתו הבטיחה לו איתנות לשנות דור.

מלחמת ששת הימים מקובלת בין הסוציולוגים וההיסטוריונים כקו פרשת המים של תולדות מדינת ישראל. על-פי מדדים מדיניים, כלכליים וביטחוניים ישראל שאחרי המלחמה הייתה שונה לחלוטין מזו שלפניה. אלא שהיסטוריה תרבותית וחברתית מגיבה לאט לשינויים, דרמטיים ככל שיהיו. מושגי ה"ראוי", "לא ראוי" עדיין היו דומיננטיים. שחקן מבית"ר ירושלים לא יכול לעבור להפועל; ציפו שחבר מרכז המפלגה, כל מפלגה, יידע את מילות ההמנון שלה; ראשוני המתנחלים בשטחים שנכבשו זה עתה באו מן השמאל דווקא והקימו קיבוצים בנוסח של פעם; הצנחנים היו ברום סולם היוקרה, והצבא המודע לעוצמת האתוס ולתפקידו המחנך עודד את המתגייסים להתנדב לצנחנים (בשלהי שנות השישים היו שלוש חטיבות צנחנים, אף-על-פי שלא היה מערך צניחה, כלומר לצניחה לא היה ערך צבאי כלל) אפילו מעמדה של ההסתדרות, שהכול היו ערים לתהליכי ניוון שפשו בה, עדיין היה איתן.

בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים אכן נפתחה החברה הישראלית אל העולם. הראשונים שחיברו בין הגראס, הבירה והסקס שהובאו מהמערב להוויה היום-יומית של הדור הישראלי החדש היו המתנדבים מחו"ל. הגורם המאיץ היה התקשורת ובייחוד הטלוויזיה שהגיעה לישראל דור שלם אחרי שעיצבה את החיים במערב. עתה העולם הגדול נעשה פתוח והארץ שלכאורה גדלה בעקבות הכיבוש נחשפה לממדיה האמיתיים. באתוס המייסד, שנקודות המוצא שלו כללו הנחות היסטוריות נוסח "במו ידינו", "העולם כולו נגדנו", "מעטים מול רבים", ניבעו חורים שעוררו ספקות בתקפותו. ושוב, חורים אלו נחשפים בדיעבד, לעת ההיא האתוס המייסד הוא עדיין היה איתן. גולדה מאיר, שלא ניחנה בסגולותיו של בן-גוריון, הייתה מייצגת רבת-עוצמה של ההסכמה הקולקטיבית. כך היה משה דיין במחנה שלו, מנחם בגין במחנה שלו ומשה סנה ומאיר יערי במחנותיהם. כרגיל, המחלוקות המרות היו בתוך האתוס המייסד, המאחד את המחנות כולם.

כפרפרזה על שירו של ביאליק, בני האדם, כדרכם, יצאו לחטאיהם הקטנים אבל עדיין נשאו מאוויים גדולים. עיקריו של האתוס המייסד עדיין היו מוסכמה מקובלת, אולי מצוות אנשים מלומדה. עיקר מרכזי שנשמר היה עליונות הקולקטיב על היחיד. היורדים מהארץ נתפסו ברוח אִמרתו הנחרצת של יצחק רבין "נפולת של נמושות", בקיבוץ עדיין נחשבה העזיבה לחולשה, עדיין דיברו על "הפרחת השממה", "פיזור האוכלוסייה", "התיישבות". החתירה לשוויון נחשבה ערך אולטימטיבי; עדיין הייתה ציפייה שכאן, "בארץ חמדת אבות", תיווסד חברה אחרת, טובה יותר; עדיין דיברו על עם סגולה, על מופת לעמים. טיבו של אתוס מייסד, שגם כאשר ניבע פער עמוק בינו לבין המציאות, כוחו גדול ולו כבשורה הנמצאת בהמתנה.

הנקודה שבה קרס האתוס המייסד הייתה מלחמת יום הכיפורים. סימני הערעור שבעבעו מתחת לרובד הנראה לעין התנקזו אל תדהמת גודל המחדל. המושג שנלווה אל המושג מחדל היה "הקונספציה". המושג קונספציה, שהיה ההסבר לשבר המלחמה, לא הוגבל לשיטה ולתשתית הביטחונית. הקונספציה כללה הכול: את הדרך, את השיטה וכמובן את נושאי הדגל. ההכרה ששורש המחדל הוא הקונספציה השגויה הביא לאבדן האמון במנהיגות הפוליטית. תנועות המחאה העממיות גרמו להתפרטות המאולצת של גולדה ודיין. אי-האמון בהנהגה הוביל לאיבוד אמון במפקדי הצבא ובעצם בכל מי שהיה קודם בעל מעמד. מנחם בגין היה היחיד מקרב האבות המייסדים ששמר על מעמדו, אולם לא מכוח האתוס שאותו ייצג – גם בתוך מחנהו כבר לא שרו "שתי גדות לירדן זו שלנו זו גם כן" – אלא מכוח היותו האופוזיציה הבולטת להנהגה הקודמת.

האתוס המייסד קרס במלחמת יום הכיפורים. במהלך שלושים השנים שחלפו לא התגבש אתוס חלופי. ייתכן שמכל הסכנות האורבות לחברה הישראלית, העדר האתוס היא הסכנה

החמורה ביותר. אתוס לאומי הוא החישוק המחבר בני אדם לקבוצה שיש בתוכה הסכמה וסולידריות, הוא מוקד הזהות הקולקטיבית. בהעדר אתוס ייפרע עם. בספרו **צלהבים** מתבונן ס. יזהר על דור המייסדים מחוללי האתוס ועל הדור הנוכחי ואומר "וגם קיבלו על עצמם להיות עיוורים ולא לראות את מה שיוכל להפריע להחלטתם לעשות כאן את הפלא היהודי החדש, ולהיות מסונוורים ולא לראות את בניהם לא כל כך באים אחריהם, או לכולם. ואמור, מה באמת חזק יותר – זה שהוא המציאות או ההחלטה לקחת ולשנות ולעשות מציאות אחרת?"²

2. ס. יזהר, **צלהבים**, תל-אביב, 1993.

המשתתפים

- אלוף (מיל.) גיורא איילנד** – ראש המועצה לביטחון לאומי
- הסופר חיים באר** – המחלקה לספרות עברית, האוניברסיטה העברית
- פרופ' אברהם בן-צבי** – החוג למדע המדינה, אוניברסיטת תל-אביב; מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים
- ד"ר אורי בר-יוסף** – המחלקה ליחסים בינלאומיים, אוניברסיטת חיפה
- אלוף (מיל') שלמה גזית** – מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים
- ד"ר מרק הלר** – מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים
- ד"ר תמר הרמן** – האוניברסיטה הפתוחה, מנהלת מרכז תמי שטיינמץ למחקרי שלום
- מר אהוד יערי** – הפרשן לעניינים ערביים, הערוץ השני
- ד"ר אריאל לויטה** – המשנה למנכ"ל הועדה לאנרגיה אטומית (מדיניות)
- ד"ר שי פלדמן** – ראש מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים
- פרופ' זאב צחור** – נשיא מכללת ספיר
- ד"ר ענת קורץ** – מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים
- אל"מ (מיל') ד"ר אפרים קם** – ס' ראש מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים

JCSS Memoranda 2000 – Present

- No. 71, July 2004, Anat Kurz. Ed., *Thirty Years Later: Challenges to Israel Since the Yom Kippur War* [Hebrew].
- No. 70, June 2004, Ephraim Asculai, *Rethinking the Nuclear Non-Proliferation regime*.
- No. 69, January 2004, Daniel Sobelman, *New Rules of the Game: Israel and Hizbollah after the Withdrawal from Lebanon*.
- No. 68, November 2003, Ram Erez, ed. *Civil-Military Relations in Israel: Influences and Restraints* [Hebrew].
- No. 67, October 2003, Asher Arian, *Israeli Public Opinion on National Security 2003*.
- No. 66, October 2003, Shlomo Gazit, *Between Warning and Surprise: On Shaping National Intelligence Assessment in Israel* [Hebrew].
- No. 65, June 2003, Daniel Sobelman, *New Rules of the Game: Israel and Hizbollah after the Withdrawal from Lebanon* [Hebrew].
- No. 64, May 2003, Shmuel L. Gordon, *Dimensions of Quality: A New Approach to Net Assessment of Airpower*.
- No. 63, January 2003, Hirsh Goodman and Jonathan Cummings, eds. *The Battle of Jenin: A Case Study in Israel's Communications Strategy*.
- No. 62, October 2002, Imri Tov, ed. *Defense and Israel's National Economy: Exploring Issues in Security Production* [Hebrew].
- No. 61, July 2002, Asher Arian, *Israeli Public Opinion on National Security 2002*.
- No. 60, August 2001, Asher Arian, *Israeli Public Opinion on National Security 2001*.
- No. 59, June 2001, Emily Landau, *Egypt and Israel in ACRS: Bilateral Concerns in a Regional Arms Control Process*.
- No. 58, April 2001, David Klein, *Home-Front Defense: An Examination of the National Cost* [Hebrew].
- No. 57, September 2000, Paul Rivlin, *World Oil and Energy Trends: Strategic Implications for the Middle East*.
- No. 56, July 2000, Asher Arian, *Israeli Public Opinion on National Security 2000*.
- No. 55, March 2000, P. R. Kumaraswami, *Beyond the Veil: Israel-Pakistan Relations*.

